
This is the **published version** of the bachelor thesis:

Sesat Montalvo, Emma. *La Revolució Silenciosa a Espanya : L'emancipació econòmica de les dones en perspectiva generacional*. Treball de Final de Grau (Universitat Autònoma de Barcelona), 2025 (Grau en Història, Política i Economia Contemporànies / Contemporary History, Politics and Economics). 64 pàg.

This version is available at <https://ddd.uab.cat/record/330276>

under the terms of the license.

LA REVOLUCIÓ SILENCIOSA A ESPANYA

*L'emancipació econòmica de les dones en
perspectiva generacional*

Autora

Emma Sesat Montalvo
1666712

Tutora

Marta Troya Martinez

GRAU EN HISTÒRIA, POLÍTICA I ECONOMIA CONTEMPORÀNIES

Facultat de Filosofia i Lletres

Curs 2025 - 2026

Agraïments

A les meves àvies, per haver sigut tan lluitadores i assegurar-vos que a ningú mai li faltés res. Gràcies per haver estat sempre tan presents i per estimar-me tant.

A les meves amigues, pel seu amor infinit, el seu suport incondicional i tots els riures i moments viscuts. Gràcies per haver decidit créixer al meu costat.

A la meva germana gran, per haver-me cuidat i acompanyat tots aquests anys. Gràcies per haver sigut sempre el meu referent i marcar-me el camí a seguir.

A la meva mare, per haver-me encoratjat sempre a ser valenta i lluitar pel que crec. Per ser la persona que millor m'entén i qui millor sap com animar-me. Per ser tan forta i per haver lluitat tant per donar-me una vida bonica i plena.

A totes les dones que formen part de la meva vida. Sou la meva inspiració.

Resum

Aquest treball aplica el marc analític de Claudia Goldin, Premi Nobel d'Economia el 2023, a la història espanyola per reconstruir com va canviar la relació de les dones amb l'economia al llarg del segle XX. A través de quatre cohorts generacionals (nascudes abans de 1940, entre 1940 i 1954, entre 1955 i 1970, i entre 1971 i 1990) s'analitzen les variables de participació laboral, educació, fecunditat i nupcialitat per identificar si Espanya va seguir un procés equivalent al que Goldin va denominar la Revolució Silenciosa. Les dades provenen principalment de l'Enquesta de Població Activa i les Enquestes de Fecunditat de l'INE, complementades amb fonts estadístiques i acadèmiques del període. Els resultats mostren que el procés és reconeixible i homologable al nord-americà, però amb algunes diferències. A Espanya, la transformació va arribar comprimida en menys d'una dècada, coincidint amb el final del franquisme i la Transició democràtica. A més, el paper dels anticonceptius, tot i ser rellevant, no pot aïllar-se de les reformes legislatives simultànies. Finalment, també s'ha fet un anàlisi territorial i socioeconòmic que revela que el canvi no va arribar igual a tothom, i que el nivell educatiu i la renda segueixen sent els determinants individuals amb més capacitat explicativa de les desigualtats persistents.

Paraules clau: Revolució Silenciosa, transició democràtica, franquisme, anticoncepció, desigualtat de gènere, mercat laboral, Claudia Goldin.

Abstract

This paper applies Claudia Goldin's analytical framework, developed in her 2023 Nobel Prize-winning research, to the Spanish historical context, tracing how women's relationship with the economy evolved throughout the twentieth century. Using four generational cohorts (born before 1940, between 1940 and 1954, between 1955 and 1970, and between 1971 and 1990), the analysis examines labour force participation, education, fertility and marriage patterns to assess whether Spain followed a process equivalent to what Goldin termed the Quiet Revolution. Data are drawn primarily from Spain's Labour Force Survey (EPA) and the INE Fertility Surveys, supplemented by additional statistical and academic sources from the period. The findings confirm a recognisable pattern comparable to the American case, but with notable differences. In Spain, the transformation was compressed into less than a decade, coinciding with the end of the Franco dictatorship and the democratic transition. Moreover, the role of contraception, while significant, cannot be disentangled from the simultaneous legislative reforms. Finally, a territorial and socioeconomic analysis reveals that the transformation did not reach everyone equally, and that education level and income remain the strongest individual determinants of persistent inequality.

Key words: Quiet Revolution, democratic transition, Francoism, contraception, gender inequality, labour market, Claudia Goldin.

ÍNDIX

1. Introducció.....	6
2. Metodologia.....	7
3. La Revolució Silenciosa: Origen i Definició.....	8
3.1. L'Ànàlisi generacional de Claudia Goldin.....	8
3.2. La Revolució Silenciosa.....	10
4. Anàlisi generacional.....	11
4.1. Grup 1 (... - 1939): Les dones del franquisme.....	11
4.1.1. Participació laboral.....	12
4.1.2. Educació.....	15
4.1.3. Fecunditat i nupcialitat.....	17
4.2. Grup 2 (1940 - 1954): L'inici de la Revolució.....	18
4.2.1. Participació laboral.....	19
4.2.2. Educació.....	21
4.2.3. Fecunditat, nupcialitat i control reproductiu.....	23
4.3. Grup 3 (1955 - 1970): La Revolució Silenciosa.....	24
4.3.1. Participació laboral.....	26
4.3.2. Educació.....	28
4.3.3. Fecunditat, nupcialitat i control reproductiu.....	31
4.4. Grup 4 (1971 - 1990): Després de la revolució, una altra cara de la desigualtat.....	37
4.4.1. Participació laboral.....	38
4.4.2. Educació.....	41
4.4.3. Fecunditat, nupcialitat i control reproductiu.....	44
5. Una transformació desigual.....	50
5.1. La bretxa territorial.....	50
5.2. La bretxa socioeconòmica.....	55
6. Conclusions.....	58
7. Bibliografia.....	59

Declaració sobre l'ús d'intel·ligència artificial

Per l'elaboració d'aquest TFG he fet servir la intel·ligència artificial (IA), concretament ChatGPT i Claude. Per l'elaboració de la meua tesi necessitava recopilar moltes dades de molts períodes i temàtiques diferents. En aquest sentit, la IA (sobretot el ChatGPT) m'ha resultat molt útil, sobretot per buscar sèries estadístiques del període franquista. També ha sigut útil en la correcció d'alguns paràgrafs. La IA ha estat errònia ja que molts cops, per citar la informació que estava donant, feia servir cites bibliogràfiques inventades, cosa que també provocava que el contingut fos fals. Al ser un TFG basat en el format d'una tesi ja existent, no hagués pogut estructurar el treball d'aquesta manera ni elaborar el marc teòric sense haver llegit prèviament l'obra on s'explica la tesi original. Tampoc hagués pogut aprofundir en la part històrica de tot el marc pràctic ja que la IA acostuma a donar respostes molt superficials. Finalment, tot el que implica el tractament i neteja de les dades tampoc hagués estat possible fer-ho a través de la IA per la seva falta de criteri i la magnitud de la tasca.

1. Introducció

El camí de les dones cap a la igualtat és una història que comença molt abans del segle XX. És, potser, una de les històries més llargues que es pot escriure, ja que va de la mà amb la mateixa història de la humanitat. Quan es parla de desigualtat de gènere, a vegades es remunta a la prehistòria per intentar entendre comportaments actuals. Tot i ser una història massa llarga per explicar-la tota seguida, sí que podem distingir moments o processos concrets en què, en poc temps, es van canviar les coses. A principis del segle XX, a Espanya, una dona difícilment podia obrir un compte bancari, accedir a l'educació superior o treballar sense el permís del seu marit. Avui, les dones representen més del 50% dels graduats universitaris i la seva taxa d'activitat laboral supera el 70%. Aquest és el resultat d'un procés llarg, gradual i profundament humà que Claudia Goldin, Premi Nobel d'Economia el 2023, va anomenar la *Revolució Silenciosa*.

L'objectiu d'aquest treball és precisament plasmar el marc analític de Goldin en la història espanyola. El que s'espera mostrar, per tant, no és una cadena de causalitats ni demostrar que un factor va provocar un altre, sinó que l'objectiu és reconstruir el procés de com va canviar la relació de les dones amb l'economia a Espanya, a quin ritme, i a través de quines variables. Dit d'una altra manera, com es va produir la Revolució Silenciosa a Espanya. Per fer-ho, aquest treball parteix de tres preguntes de recerca. La primera és descriptiva: segueix Espanya un procés generacional equivalent al que Goldin documenta per als Estats Units, identificable a través de les variables de participació laboral, educació i decisions familiars? La segona connecta directament amb un dels arguments centrals de Goldin: van ser els anticonceptius el detonant principal de la Revolució Silenciosa a Espanya? Finalment, la tercera i última pregunta: Podríem dir que a Espanya va haver-hi una Revolució Silenciosa?

La història de les dones i les desigualtats estructurals que han definit les seves vides durant segles és un tema que no deixa indiferent, i entendre com hem arribat fins aquí és una manera de comprendre millor la societat en què vivim. En aquest sentit, la motivació darrere d'aquest treball rau en el fet que treballs com el de Claudia Goldin, en què s'evidencien processos que normalment no arriben als llibres d'història, són extremadament importants de cara a continuar lluitant per una societat més equitativa.

2. Metodologia

A diferència de Goldin, que restringia la seva anàlisi a dones universitàries, aquesta anàlisi treballa amb el conjunt de la població femenina. El primer pas va consistir a seleccionar les variables d'interès relacionades amb la participació laboral, l'educació i decisions vinculades a la família. El següent pas va ser identificar les fonts estadístiques disponibles per a cada una, principalment l'enquesta de població activa (EPA) i les Enquestes de Fecunditat de l'INE, completades amb dades de l'INE sobre nupcialitat, maternitat i matriculacions universitàries. També, per omplir els buits en els períodes en què l'INE no portava un registre estadístic d'algunes variables, s'han consultat llibres d'història d'Espanya amb perspectiva de gènere i articles acadèmics específics. A partir de l'evolució temporal de cada variable i del context històric, es van definir quatre cohorts generacionals (nascudes abans de 1940, entre 1940 i 1954, entre 1955 i 1970, entre 1971 i 1990) cadascun associat a un marc institucional i social diferent que condiciona les trajectòries vitals de les dones que en formen part. Un cop fixades les cohorts, el segon pas va ser determinar quins anys cobrir per a cada variable en funció de l'edat rellevant en cada àmbit. Per la participació laboral, s'analitza entre els 25 i els 55 anys, l'educació entre els 20 i els 25, i les decisions familiars entre els 20 i els 40. Això genera una taula de cohorts d'edat que estableix per a cada grup quins períodes temporals resulten rellevants per cada grup. Les figures mostrades al llarg de tot el treball són d'elaboració pròpia amb les dades originals de cada variable, excepte per l'EPA. Dins de cada any, les dades de l'EPA s'han filtrat per seleccionar les cohorts d'edat corresponents a cada grup i s'ha calculat la mitjana per cada any o per cada cohort d'edat dins del grup. Això permet construir una representació visual de la vida laboral de les dones de cada cohort.

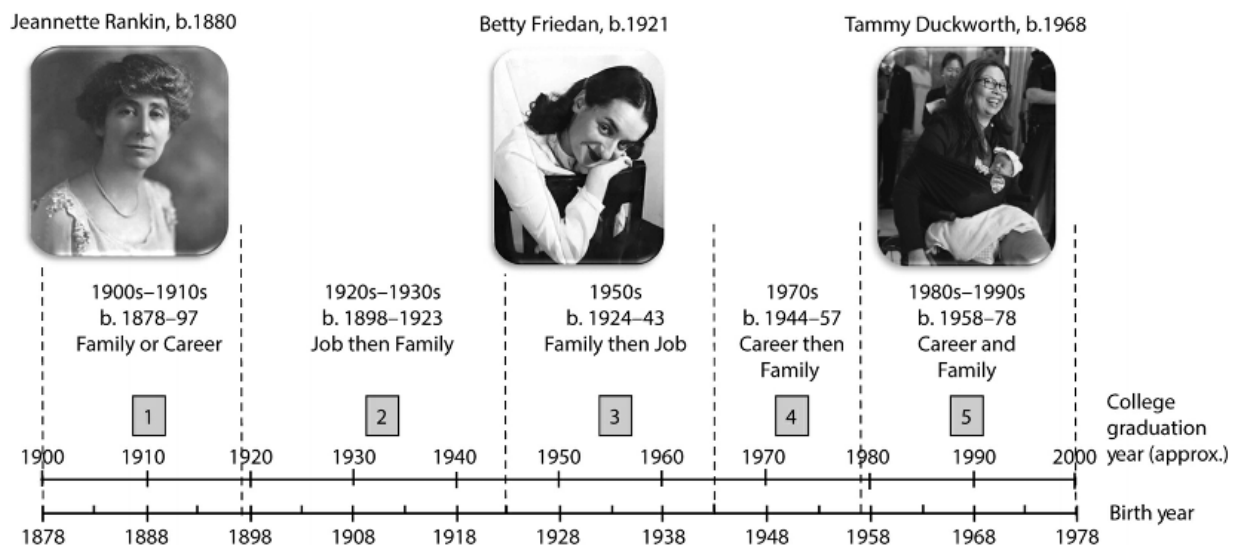
	Participació laboral *	Educació	Fecunditat, nupcialitat i control reproductiu
Edats d'interès	25-55 anys	20 - 25 anys	20 - 40 anys
Grup 1 (... - 1939)	fins a 1994	fins a 1960	fins a 1979
Grup 2 (1940 - 1954)	1965-2009	1960 - 1979	1960 - 1994
Grup 3 (1955 - 1970)	1980 - avui	1975 - 1995	1975 - 2010
Grup 4 (1971 - 1990)	1996 - avui	1991 - 2015	1991 - avui

* Tenint en compte les cohorts d'edat corresponents cada any

3. La Revolució Silenciosa: Origen i Definició

3.1. L'Ànlisi generacional de Claudia Goldin

En el seu llibre *Carrera i Família* (2021), Claudia Goldin reconstrueix més d'un segle de trajectòries femenines al mercat laboral dels Estats Units a través de cinc grups generacionals.¹ Cada grup reflecteix no només les condicions econòmiques i institucionals del seu temps, sinó també les expectatives que les mateixes dones tenien sobre el seu futur. L'argument central de Goldin és que la relació entre carrera i família no ha estat estàtica, sinó que ha evolucionat de manera progressiva i, en alguns moments, rupturista, fins a arribar a una situació en què ambdues coses coexisteixen.

Font: Goldin, Claudia. *Career and Family*. Princeton University Press, 2021, p. 47

El Grup 1, "Família o Carrera", nascut abans de 1920, donava prioritat pràcticament exclusiva al matrimoni i a la maternitat. La norma social dominant per les dones era deixar de treballar un cop estiguessin casades, i moltes d'elles sense haver cursat estudis superiors. El treball femení era considerat temporal o secundari, i existia una forta pressió social cap al rol tradicional de gènere: la dona com a mare i cuidadora. Hi havia una minoria, generalment de classes altes o amb formació universitària, que sí que va optar per la carrera professional, però pagant quasi sempre el preu de renunciar al matrimoni.

¹ Goldin, Claudia. *Career and Family: Women's Century-Long Journey toward Equity*. Princeton: Princeton University Press, 2021.

El Grup 2, "Treball, i després Família", nascut entre 1920 i 1945, també treballava abans de casar-se però no després. Tot i que van tenir més accés a educació superior que el grup anterior, aquest accés encara era limitat, i la feina entre les dones existia principalment en el moment previ a formar una família. Les normes socials persistents desincentivaven les dones a treballar un cop fossin mares, però així i tot aquest grup es caracteritza per ser la transició cap a més participació femenina al mercat laboral.

El Grup 3, "Família i després Treball", nascut entre 1945 i 1955, va ser la primera generació de dones en aspirar a tenir tant una família com una carrera. Aquesta generació va viure un augment important en l'educació universitària, però no sense fer front a la incertesa de no saber si prioritzar la carrera o la família. Moltes acabaven triant-ne una de les dues i, sovint, la família. Tot i ser pioneres en la construcció de trajectòries laborals de llarga durada, els mancaven referents i estructures que facilitessin la conciliació, i es veien forçades a escollir. En termes de planificació reproductiva, aquest grup comença a tenir accés als anticonceptius, però amb importants limitacions legals i socials que impediien que totes els poguessin fer servir lliurement.

El Grup 4, "Carrera, i després Família", nascut entre 1955 i 1970, va començar a planificar activament la seva carrera i família des de ben joves. Va retardar l'edat del primer matrimoni i del primer fill, i les decisions sobre estudis estaven més orientades cap a carreres estables i contínues. El canvi estructural que va viure aquesta generació va ser l'expansió i la normalització de l'ús d'anticonceptius, a través dels quals les dones joves van retardar el matrimoni de manera generalitzada i va tenir un efecte positiu directe sobre la inversió femenina en la carrera professional.²

El Grup 5, "Carrera i Família", nascut a partir de 1970, representa la culminació d'aquest procés. Aquestes dones fan una gran inversió en educació i carrera professional, i avui és normal trobar dones en posicions d'alta qualificació en pràcticament tots els àmbits. L'altra cara de la moneda és que, per fer-ho possible, han retardat tant el primer matrimoni com el primer fill. Les polítiques de conciliació actuals permeten, en molts casos, no haver de triar entre una cosa i l'altra. No obstant això, tal com adverteix Goldin a "A Grand Gender

² Goldin, Claudia, i Lawrence F. Katz. "The Power of the Pill: Oral Contraceptives and Women's Career and Marriage Decisions." *Journal of Political Economy* 110, núm. 4 (agost 2002): 730–770. <https://doi.org/10.1086/340778>.

Convergence: Its Last Chapter"³, persisteix una dificultat real en conciliar una carrera exitosa amb la vida familiar, especialment en aquells sectors on els salaris recompensen de manera desproporcionada les hores llargues i la disponibilitat constant. La bretxa salarial de gènere, en definitiva, continua existint no perquè les dones tinguin menys formació, sinó perquè el mercat laboral penalitza qui no pot oferir una dedicació il·limitada.

3.2. La Revolució Silenciosa

Goldin utilitza el concepte de Revolució Silenciosa per descriure una transformació que, a diferència de les grans ruptures sorolloses de la història, es va produir de manera gradual i sense les implicacions que acostumen a tenir els esdeveniments revolucionaris. No va ser una revolució de guerra ni de grans manifestacions, sinó el resultat acumulat de milers de decisions individuals, com estudiar una carrera, retardar el matrimoni o no abandonar el mercat laboral en tenir fills, que totes sumades, van reconfigurar completament la relació de les dones amb l'economia.⁴

*"A diferència dels moviments més sorollosos de finals dels anys seixanta i principis dels setanta, en els quals es produïen manifestacions per a l'alliberament de la dona promogudes per grups com l'Organització Nacional de Dones i les seves faccions més radicals, la Silenciosa va ser una revolució defensada per moltes dones que no eren conscients de la seva pròpia significança històrica."*⁵

La Revolució Silenciosa és, per tant, aquell moment de la història en què es van aconseguir canvis transformadors sense passar per un fenomen revolucionari en el sentit convencional. Atès a la definició de Goldin, no representa un moment puntual sinó una cadena d'esdeveniments que van permetre un canvi radical en la vida de les dones. Als Estats Units, el detonant de la Revolució Silenciosa va ser la invenció i la difusió de la píndola anticonceptiva. Gràcies a l'expansió de la contracepció hormonal, la decisió sobre l'anticoncepció va deixar de ser compartida ni dependre del moment de la relació sexual, sinó que va passar a ser una decisió presa per les dones de manera autònoma i anticipada. Per

³ Goldin, Claudia. "A Grand Gender Convergence: Its Last Chapter." *American Economic Review* 104, núm. 4 (abril 2014): 1091–1119. <https://doi.org/10.1257/aer.104.4.1091>.

⁴ Goldin, Claudia. *Career and Family: Women's Century-Long Journey toward Equity*. Princeton: Princeton University Press, 2021, cap. 6, pp. 155–185

⁵ Goldin, Claudia. *Career and Family: Women's Century-Long Journey toward Equity*. Princeton: Princeton University Press, 2021, cap. 6, p. 158

consegüent, les dones van començar a planificar la maternitat, a retardar el moment de formar una família i a dedicar els anys de joventut a construir una carrera. Goldin i Katz van quantificar aquest efecte al seu article "The Power of the Pill", demostrant que la difusió de la píndola entre les dones joves als Estats Units va retardar l'edat mitjana del primer matrimoni i va incrementar de manera significativa la probabilitat que una dona completés estudis universitaris i accedís a professions qualificades.⁶

Tanmateix, el cas espanyol presenta particularitats que obliguen a matisar l'aplicació directa del marc teòric proposat en l'anàlisi de Goldin. La coincidència en el temps de la transició democràtica, la legalització dels anticonceptius, la reforma del dret de família i l'expansió educativa fa difícil aïllar l'efecte de la píndola dels altres factors que van operar simultàniament. Per això, en aquest treball s'entendrà la Revolució Silenciosa en un sentit més ampli: com el procés de transformació pel qual les dones van deixar d'estar al marge de les activitats econòmiques i van començar a participar activament en els espais públics de la societat. Un procés que inclou la incorporació al mercat laboral, l'accés a l'educació superior i l'autonomia econòmica i personal.

4. Anàlisi generacional

4.1. Grup 1 (... - 1939): Les dones del franquisme

El Grup 1 el conformen les dones nascudes abans de 1940. Aquesta generació va créixer en un dels períodes més complicats de l'Espanya del segle XX: la Guerra Civil Espanyola (1936 - 1939), la postguerra, i la consolidació del règim franquista (1939 - 1975). Els primers anys de la dictadura van ser els més durs del règim a causa de la política d'autarquia i de l'aïllament internacional. Al no poder sostenir el país únicament amb recursos nacionals, aquest model econòmic va sotmetre a tot el país a un llarg període de pobresa i escassetat.⁷

Les dones del Grup 1 van viure sencer el règim franquista. Aquest fet és especialment rellevant considerant quina era la posició ideològica del franquisme respecte als rols de

⁶ Goldin, Claudia, i Lawrence F. Katz. "The Power of the Pill: Oral Contraceptives and Women's Career and Marriage Decisions." *Journal of Political Economy* 110, núm. 4 (agost 2002): 730–770. <https://doi.org/10.1086/340778>.

⁷ Arco Blanco, Miguel Ángel del. "«Morir de hambre»: autarquía, escasez y enfermedad en la España del primer franquismo." *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, núm. 5 (2006): 241–258. <https://doi.org/10.14198/PASADO2006.5.12>.

gènere. En termes generals, el model franquista era un model basat en el catolicisme i la defensa dels valors tradicionals. La clau per entendre la base ideològica del gènere durant el franquisme responia a un triple rol: mare, muller i mestressa de casa. El rol de mare era definit per la idea que el propòsit de les dones, com a altres dictadures feixistes, era el de donar fills a la Pàtria i ser les continuadores de la raça. Aquesta ideologia es va “materialitzar” a través de dos grans mitjans. Per una banda, es van adoctrinar les infantes a través de les institucions educatives en la ideologia franquista i, per tant, en les normes socials que defensava. Per altra banda, el matrimoni catòlic, dins del qual s’establí un vincle de submissió on la dona era “propietat” del seu marit, era la base de la societat i del model de família nuclear que promovia el franquisme.⁸

Segons l’antropòleg Jordi Roca i Girona, les dues referències més importants que ajuden a construir la idea del gènere femení durant el primer franquisme són el model burgès de mestressa de casa i el model cristià-catòlic de gènere. Per una banda, a la dona se li assigna una sèrie de responsabilitats relacionades amb les tasques de la llar i amb l’“esfera reproductiva” (a diferència dels homes, que pertanyen a l’“esfera productiva”), domèstica i privada, tant en els aspectes econòmics com els socials. Per altra banda, aquest model també és l’expressió històrica del model cristià-catòlic de dona. L'Església i la religió van ser part dels instruments principals per la consolidació del règim franquista, la qual cosa encaixa amb el fet que els rols de gènere que es van propagar com a correctes durant l'època franquista fossin aquells que estaven basats en valors religiosos.⁹

4.1.1. Participació laboral

La societat que va construir el franquisme i la seva ideologia respecte a les dones es va basar principalment en la divisió sexual del treball. En l'àmbit legislatiu, existien mesures dedicades exclusivament a obstaculitzar i impedir l'accés de les dones al mercat laboral.

Les bases laborals de la dictadura estaven regulades pel Fuero del Trabajo. Aquesta política, promulgada el 9 de març de 1938, recollia les vuit lleis fonamentals del franquisme i establí

⁸ Pelka, Anna. "Mujer e ideología en la posguerra española: feminidad, cuerpo y vestido." *Historia Social*, núm. 79 (2014): 23–42. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4723790>

⁹ Roca i Girona, Jordi. "Esposa y madre a la vez: construcción y negociación del modelo ideal de mujer bajo el (primer) franquismo." En *Mujeres y hombres en la España franquista: sociedad, economía, política, cultura*, editat per Gloria Níelfa Cristóbal, 45–66. Madrid: Editorial Complutense, 2003.

el rol marginal de la dona en l'economia espanyola. Concretament, a l'article 12 es menciona el següent: "*El Estado [...] libertará a la mujer casada del taller y de la fábrica*".¹⁰ La Ley de Contrato de Trabajo de 1944 també va ser una de les bases de l'exclusió de les dones del mercat laboral. En aquesta última es considerava el treball femení com a secundari i complementari al de l'home i només permisible en moments de necessitat. En aquest sentit, la llei va aprovar l'excedència forçosa per matrimoni, la qual permetia que moltes reglamentacions obliguessin les dones a deixar la feina quan es casaven o incentivessin econòmicament el seu abandonament laboral.¹¹ També, si es donava el cas que una dona casada treballés, el seu marit tenia dret a quedar-se amb el seu salari.¹² Finalment, una de les limitacions més grans per la vida de les dones durant el franquisme va ser la llicència marital. La llicència marital va ser un mecanisme jurídic del franquisme que limitava l'autonomia legal de les dones casades i en la qual s'establia que necessitaven l'autorització del seu marit per accomplir diferents activitats econòmiques, com ara obrir comptes bancaris, exercir activitats comercials, administrar béns o treballar.¹³

Tot i la política laboral franquista centrada en la divisió del treball, les dones no van desaparèixer completament del mercat laboral. Durant la dècada dels quaranta, les estadístiques mostren una participació oficial molt baixa, però a la dècada dels cinquanta més dones començaran a incorporar-se progressivament al mercat laboral, malgrat les mesures restrictives a causa dels baixos salaris i del consegüent fracàs de la constitució d'un sistema en què les famílies vivien d'un únic salari familiar.¹⁴

¹⁰ Fuero del Trabajo, decret del 9 de març de 1938. BOE, núm. 505, 10 de març de 1938.

¹¹ Astelarra, Judith. *Veinte años de políticas de igualdad*. Madrid: Ediciones Cátedra, 2005, pp. 102–104.

¹² Espuny Tomás, María Jesús. "Aproximación histórica al principio de igualdad de sexos (IV): Ley de Contrato de Trabajo de 1944 a las últimas disposiciones franquistas." *Iuslabor*, núm. 1 (2008). ISSN-e 1699-2938. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3046893>

¹³ Moraga García, María de los Ángeles. "Notas sobre la situación jurídica de la mujer en el franquismo." *Feminismo/s*, núm. 12 (2008): 229–252. <https://doi.org/10.14198/fem.2008.12.09>.

¹⁴ Rosado Bravo, Mercedes. "Mujeres en los primeros años del franquismo: educación, trabajo, salarios (1939–1959)." En *Historia de las Mujeres en España. Siglo XX*, vol. II, dirigit per Josefina Cuesta Bustillo. Madrid: Editorial Cyan, 2003. p. 48

En aquest context, una de les característiques principals del treball femení durant el primer franquisme va ser la precarietat laboral. Al camp, les condicions eren especialment dures: rendes baixes, consum mínim i una estacionalitat que condemnava moltes treballadores a la subocupació crònica. En aquest sentit, és probable que una part significativa de les dones contribuís a l'economia familiar de manera informal, ja fos a través d'una participació esporàdica al mercat de treball o de l'economia submergida, sense que cap d'aquestes aportacions quedés registrada en les estadístiques oficials. A més, en molts casos les dones formaven part dels negocis familiars o participaven en activitats agrícoles, totes considerades una extensió de les tasques domèstiques i no reconegudes oficialment com a feina. És per això que la quantificació del treball femení durant el franquisme, sobretot els primers anys, no mostra una imatge clara de la realitat de l'època.¹⁵

Figura 1.1: Evolució de la proporció de població activa femenina, sobre el total de la població activa i sobre el total de cada sector.

	Agricultura	Indústria	Serveis	Total
1950	7,90%	15,70%	30,10%	15,69%
1960	12,30%	16,80%	27,30%	17,81%
1964	19,10%	18,80%	32,30%	23,00%
1966	15,62%	17,40%	34,70%	22,09%

Font: Martínez Quinteiro, María Esther, i María de la Paz Pando Ballesteros. "El trabajo de las mujeres entre 1950 y 1965." En *Historia de las Mujeres en España. Siglo XX*, vol. II, dirigit per Josefina Cuesta Bustillo. Madrid: Editorial Cyan, 2003, p. 166.

La Figura 1.1 mostra el pes relatiu de la participació laboral femenina per sectors i sobre el total de la població activa durant les primeres dècades del franquisme. Com es pot observar, les dones que participaven de manera oficial al mercat laboral es concentraven gairebé de manera exclusiva al sector dels serveis i representaven una minoria absoluta tant a l'agricultura com a la indústria. L'any 1950, la seva presència al sector serveis era tres vegades superior a la que tenien a l'agricultura. A partir de 1960, coincidint amb la modernització econòmica del règim, s'observa una evolució positiva en tots tres sectors, i el

¹⁵ Gálvez Muñoz, Lina, Paula Rodríguez-Modroño, i Mauricio Matus López. "Análisis histórico y de género del paro en España, desde el franquismo a la España democrática." *Historia Social*, núm. 96 (2020): 129–147. Disponible a: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7232220>

total femení sobre la població activa passa del 15,7% el 1950 al 23% el 1964. Malgrat aquest increment, les dones encara representaven una clara minoria en tots els àmbits de l'economia formal, i el sector serveis continuava sent l'únic espai on la seva presència tenia un pes relativament significatiu.

Finalment, pel que fa als salaris, la bretxa de gènere no era només una característica del mercat, sinó que estava instaurada pel mateix règim. Les taules de salaris mínims i màxims publicades per l'INE l'any 1948 mostren que l'any 1940, al sector tèxtil, el salari mínim masculí se situava en 7,91 pessetes, mentre que el femení era de 3,93 pessetes. A la indústria del vidre i del cristall, els mínims eren de 8,90 pessetes per als homes i de 4,38 per a les dones. A la ceràmica, 7,51 i 3,83 respectivament. Aquesta situació no va millorar al llarg de la dècada. L'any 1947 la xifra més equilibrada era la de les modistes i costureres, les quals guanyaven com a màxim 11,53 pessetes davant les 11,50 dels homes del mateix sector. Això no obstant, a sectors com el del vidre, el màxim femení (12,25 pessetes) quedava quasi 11 pessetes per sota del masculí (23,12). La relació entre el salari mínim femení i el masculí se situava de manera consistent entre el 50% i el 60% al llarg del període 1940–1947, independentment del sector. La fixació per decret de salaris inferiors per a les dones constituïa un mecanisme de compressió salarial que desincentivava estructuralment la permanència femenina al mercat laboral i augmentava el cost d'oportunitat d'abandonar-lo en casar-se.¹⁶

4.1.2. Educació

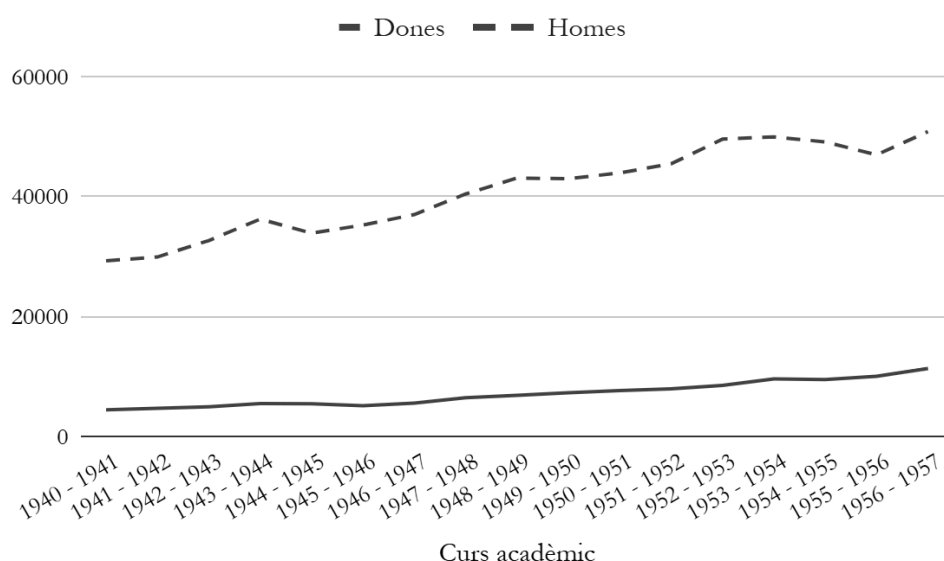
A diferència del mercat de treball, no existien mesures concretes que limitessin l'accés de les dones a l'educació superior. No obstant això, la falta d'oportunitats que els aportava un títol en aquella època, ja que no podien treballar un cop casades, així com la manca de recursos econòmics de la majoria de les famílies, va provocar que la majoria de dones no es formessin en cap àmbit en acabar l'educació obligatòria.

Tanmateix, tot i no existir restriccions en el seu accés, l'educació estava profundament marcada per la segregació per gènere. La Ley de Educación Primària de 1945 va instaurar l'ensenyament separat per sexes com a principi organitzador del sistema educatiu i va encarregar a la Sección Femenina, la branca femenina de la Falange fundada el 1934 per Pilar

¹⁶ Instituto Nacional de Estadística. *Anuario Estadístico de España 1948*. Madrid: INE, 1948.

Primo de Rivera, la tutela ideològica de l'educació de les nenes. El currículum femení incloïa obligatòriament assignatures de "hogar" (cuina, costura, puericultura i economia domèstica), mentre que matemàtiques o ciències naturals tenien un tractament molt reduït. L'objectiu, per tant, era inculcar des de la infantesa quin era el lloc de les dones dins la societat. En la seva pròpia doctrina, la Sección Femenina proclamava que "*el lugar de la mujer es el hogar y la familia*". El resultat d'aquest model va ser una bretxa educativa de grans magnituds. En el cens de 1940, la taxa d'analfabetisme femení se situava al voltant del 23,2%, enfront del 15,9% masculí, una diferència de més de set punts percentuals que reflectia dècades d'exclusió sistemàtica. A l'educació secundària, els homes conformaven la major part de l'alumnat. Per altra banda, l'educació mitjana femenina, quan existia, estava concentrada en professions compatibles amb la "feminitat" com ara magisteri, infermeria o telefonistes. Les estudiants de cursos superiors, les poques que els cursaven, es concentraven en carreres típicament femenines com ara les humanitats o les ciències de la salut, mentre que l'accés a l'enginyeria, el dret o l'economia era pràcticament inexistent..¹⁷

Figura 1.2: Estudiants matriculats a cursos universitaris, per sexe

Font: Instituto Nacional de Estadística. *Anuario Estadístico de España 1958*. Madrid: INE, 1958.
Elaboració pròpia

¹⁷ Rosado Bravo, Mercedes. "Mujeres en los primeros años del franquismo: educación, trabajo, salarios (1939–1959)." [vegeu nota 14] — *Historia de las Mujeres en España. Siglo XX*, vol. II, pp. 43–44.

La Figura 1.2 mostra l'evolució del nombre de matriculats a la universitat per sexe entre els cursos 1940-41 i 1956-57. La línia dels homes creix amb una inclinació constant i sostinguda, mentre que la de les dones avança a un ritme molt més lent i mantenint una gran distància amb els seus companys. En el curs 1940-41, les dones representaven el 13,2% del total d'estudiants matriculats. Sis anys abans, al curs 1934-35, el percentatge era del 8,6%. En poc més de vint anys (entre 1934-35 i 1956-57), la proporció femenina no es va arribar a duplicar, i al final del període estudiat, el curs 1956-57, les dones encara no superaven el 18,3% de l'alumnat universitari.

L'educació femenina durant el primer franquisme estava dissenyada per reproduir les desigualtats de gènere. L'educació obligatòria per les dones es basava en el fet que sabessin des de petites quin era el rol que havien de complir, fora de l'espai públic i lluny de la participació activa en la economia. A més, les decisions educatives estaven influenciades per un sistema de restriccions legals i normatives que eliminava quasi qualsevol incentiu per les dones. Per tant, en la majoria dels casos, les dones decidien no invertir en la seva educació superior i continuar amb el rol que s'esperava d'elles.

4.1.3.Fecunditat i nupcialitat

Les decisions familiars de les dones del Grup 1 estaven predeterminades pel marc ideològic i legal del règim. El franquisme promovia una família catòlica i nombrosa, i la maternitat no era legalment i moralment la funció principal de les dones. L'Estat ho incentivava de manera directa a través del Subsidio de Natalidad (1938), que atorgava prestacions econòmiques en funció del nombre de fills, i del Premio de Natalidad, un reconeixement oficial a les famílies més nombroses.¹⁸

Tot i la prohibició de qualsevol mètode anticonceptiu i la pressió social sobre el control de la natalitat, la fecunditat es va mantenir relativament moderada i amb una tendència descendent. Les dones nascudes entre 1901 i 1910 tenien una fecunditat mitjana de 3,1 fills, mentre que les nascudes entre 1911 i 1940 ja van baixar a 2,7 fills.¹⁹ Aquesta reducció és rellevant perquè

¹⁸ Astelarra, Judith. *Veinte años de políticas de igualdad*. Madrid: Ediciones Cátedra, 2005, pp. 102–104.

¹⁹ Camps Cura, Enriqueta, i Pau Baizán Muñoz. "The Impact of Women's Educational and Economic Resources on Fertility." *Working Papers (Universitat Pompeu Fabra. Departamento de Economía y Empresa)*, núm. 891 (2005). Disponible a: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=1300004>

es produeix en absència de qualsevol eina formal de planificació familiar. Indica que les famílies espanyoles regulaven la fecunditat per altres vies menys eficaces. Per tant, es podria afirmar que el discurs pronatalista del règim i la marginació de les dones de l'economia per dedicar-se a la família va tenir poc impacte sobre la natalitat.

Pel que fa a l'edat al matrimoni, les dones d'aquest grup es casaven joves. A principis dels anys quaranta, l'edat mitjana de la dona al primer matrimoni se situava al voltant dels 26 anys, xifra que es va mantenir estable durant les dècades següents. Això s'explica pel fet que les condicions estructurals que la determinaven (l'exclusió del mercat laboral, la dependència econòmica del marit o la pressió social) no van variar de manera significativa durant tot el primer franquisme. El matrimoni era, per tant, la via d'emancipació de la família d'origen i l'únic mecanisme de mobilitat social disponible per a les dones.²⁰ Quant a l'estructura familiar, des d'inicis de segle s'havia observat una reducció progressiva de la mida de la llar i un trànsit des del model de família extensa on convivia diverses generacions i branques familiars cap a un model de família nuclear, compost únicament per pares i fills, que es va acabar de consolidar durant els anys cinquanta. Aquesta transició no es va donar per cap política específica, sinó que va ser el resultat de les dinàmiques pròpies de la urbanització i la industrialització. Això no obstant, el model de família nuclear era beneficiós pel règim, ja que reforçava la idea que l'única vida d'emancipació era el matrimoni.²¹

En resum, les decisions familiars de les dones del Grup 1 van estar condicionades per les expectatives que es tenien d'elles. La combinació de restriccions legals, incentius econòmics i absència d'alternatives formatives o laborals feia que el matrimoni i la maternitat en edats més joves fossin, per a la gran majoria, l'única trajectòria possible.

4.2. Grup 2 (1940 - 1954): L'inici de la Revolució

Les dones del Grup 2 van néixer en el context que van viure les dones del Grup 1, el primer franquisme. A diferència de les seves predecessores, però, la seva joventut va coincidir amb el segon franquisme i l'inici de la modernització econòmica del país. El Pla d'Estabilització

²⁰ Moraga García, María de los Ángeles. "Notas sobre la situación jurídica de la mujer en el franquismo." *Feminismo/s*, núm. 12 (2008): 229–252. <https://doi.org/10.14198/fem.2008.12.09>.

²¹ Roca i Girona, Jordi. "Esposa y madre a la vez: construcción y negociación del modelo ideal de mujer bajo el (primer) franquismo." En *Mujeres y hombres en la España franquista: sociedad, economía, política, cultura*, editat per Gloria Níelfa Cristóbal, 45–66. Madrid: Editorial Complutense, 2003.

de 1959 va posar fi al model econòmic d'autarquia i va donar inici a una etapa de creixement econòmic, industrialització i modernització.²²

Aquest canvi econòmic va tenir conseqüències directes sobre la vida de les dones del Grup 2. Durant els anys seixanta, el PIB espanyol va créixer a una taxa anual propera al 7%, una de les més elevades d'Europa occidental en aquell moment. Aquest creixement va anar acompanyat d'una industrialització accelerada i de migracions internes. Entre 1960 i 1975, gairebé tres milions de persones es van desplaçar de zones rurals cap a les grans ciutats industrials, principalment Barcelona, Bilbao i Madrid.²³ La urbanització va trencar amb moltes de les estructures socials tradicionals que sostenien el model familiar franquista, especialment a les àrees rurals. En les ciutats, la necessitat de dos ingressos econòmics per mantenir el nou nivell de vida va fer que la participació de les dones al mercat laboral passés a ser una necessitat per a moltes famílies espanyoles. La combinació de la necessitat de més ingressos i de més oportunitats laborals va afavorir una incorporació progressiva de les dones a l'economia espanyola.

4.2.1. Participació laboral

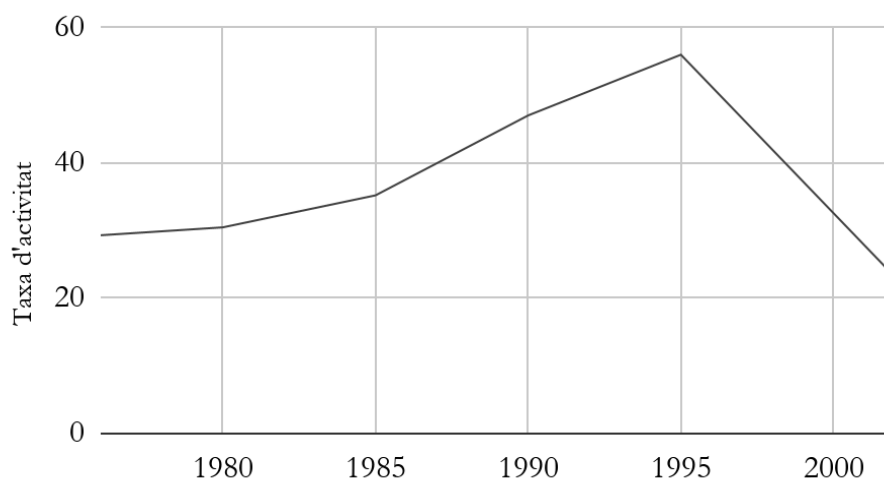
Els canvis en l'economia del règim franquista també van anar acompanyats de la flexibilització d'algunes polítiques laborals instaurades a l'inici de la dictadura, ja que aquestes cada cop eren menys compatibles amb la nova realitat social. La més important d'aquestes va ser la Ley sobre derechos políticos profesionales y de trabajo de la mujer, la qual va eliminar l'obligació de les dones casades d'abandonar la feina en casar-se i els va permetre accedir a qualsevol professió en les mateixes condicions formals que els homes.²⁴ Tot i que es van fer noves polítiques que facilitaven la participació de les dones a l'economia, encara seguien vigents mesures com la llicència marital.

²² Sánchez Lissen, Rocío, i María Teresa Sanz Díaz. "El Plan de Estabilización español de 1959: Juan Sardá Dexeus y la economía social de mercado." *Investigaciones de Historia Económica / Economic History Research* 11, núm. 1 (2015): 10–19. <https://doi.org/10.1016/j.ihe.2013.11.014>.

²³ García Barbancho, Alfonso. *Las migraciones interiores españolas: estudio cuantitativo desde 1900*. Madrid: Instituto de Desarrollo Económico, 1967.

²⁴ Martínez Quinteiro, María Esther, i María de la Paz Pando Ballesteros. "El trabajo de las mujeres entre 1950 y 1965." En *Historia de las Mujeres en España. Siglo XX*, vol. II, dirigit per Josefina Cuesta Bustillo, p. 147. Madrid: Editorial Cyan, 2003.

Figura 2.1: Taxa d'activitat de les dones del Grup 2

Font: Enquesta de Població Activa (EPA), INE. Elaboració pròpia

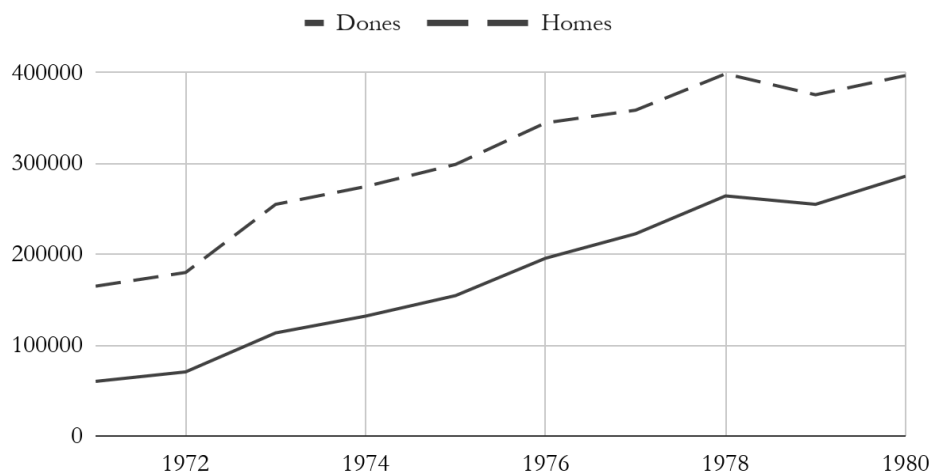
La Figura 2.1 mostra l'evolució de la taxa d'activitat de les dones del Grup 2. L'any 1976, quan les dones del Grup 2 tenien entre 21 i 36 anys, la taxa se situava al voltant del 53%. A partir d'aquí, la corba creix de manera sostinguda fins arribar a un màxim proper al 63% l'any 2000, quan les dones del grup tenien entre 45 i 60 anys. Aquest creixement reflecteix els canvis estructurals del període: la flexibilització legislativa dels anys seixanta i, sobretot, les reformes democràtiques dels setanta i vuitanta. La caiguda que s'observa a partir de l'any 2000 s'explica per l'edat, ja que les dones del Grup 2 s'estaven aproximant a la jubilació, fins arribar al 35% l'any 2015, quan ja tenien entre 60 i 75 anys.

Tot i l'augment de la participació laboral, les dones del Grup 2 es van incorporar principalment a sectors que el règim ja considerava compatibles amb la feminitat: l'administració, el comerç, l'ensenyament i la infermeria. Eren feines que ni requerien molts anys de formació ni permetien construir una carrera a llarg termini. Això tenia un impacte directe sobre els salaris. Segons Bover i Arellano²⁵, durant els anys setanta les dones entre 25 i 44 anys van augmentar la seva participació laboral en només 4 punts, molt per sota del que s'observaria en la generació posterior, la qual cosa reflecteix que el canvi d'aquest grup va ser modest i fortament condicionat per les restriccions del context.

²⁵ Bover, Olympia, i Manuel Arellano. "Female Labour Force Participation in the 1980s: The Case of Spain." *Investigaciones Económicas* 19, núm. 2 (maig 1995): 171–194. Disponible a: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=1130852>

4.2.2. Educació

Figura 2.2: Estudiants egressats, per sexe

Font: UNESCO Institute for Statistics (UIS). *UIS Data Browser*. Indicadors de graduats en educació terciària per sexe (ISCED 5–8), Espanya, 1971–1980. Elaboració pròpia

Acompanyat de l'augment en la participació laboral, també hi va haver un canvi respecte a les dones del Grup 1 en termes educatius. El Grup 2 va protagonitzar un augment molt important de l'educació femenina durant els anys 60 i 70, no només en l'àmbit d'educació obligatòria, sinó que també augmenta la participació de les dones a cursos d'educació superior. Aquest fet també s'explica a través del procés de modernització econòmica que es va dur a terme durant aquest període, el qual va fer que augmentés la demanda de treballadors qualificats i una millora del nivell de vida que havia d'anar acompanyada d'una millor escolarització per la força de treball.

Com es pot veure en la Figura 2.2, en menys d'una dècada la ràtio de dones es va quasi duplicar entre 1971 i 1980. La progressió és constant: el 1973 ja superaven el 30%, el 1977 el 38%, i a finals de la dècada ja s'acostava a la paritat. No obstant això, aquest creixement es va produir en paral·lel a una expansió molt significativa del total de matriculats perquè el nombre absolut d'estudiants gairebé es va triplicar entre 1971 i 1980, de manera que les dones no guanyen terreny perquè els homes en perdin, sinó perquè s'incorporen a l'educació superior a un ritme clarament superior.

Tanmateix, per entendre d'on neix aquest canvi cal mirar la dècada anterior. Les dades d'analfabetisme il·lustren fins a quin punt la desigualtat havia estat estructural, ja que el 1960 la taxa femenina era del 23,2%, enfront del 13,8% d'analfabetisme masculí. El 1970 la bretxa s'havia estretit, però persistia amb el 12,3% de les dones davant de l'11,5% d'homes. Quant a matriculacions, el curs 1961-1962 les dones representaven el 50,6% de l'alumnat a l'educació primària, però la xifra anava caient a mesura que avançava el nivell formatiu, arribant a ser el 38,7% al batxillerat i el 23,4% a l'educació universitària. A més, també existia un cert grau de segregació dins dels estudis superiors. El curs 1967-1968 les dones eren majoria únicament a Magisteri i tenien presència notable a Farmàcia i Filosofia i Lletres, mentre que les titulacions tècniques els eren pràcticament vedades.²⁶

La Figura 2.2 reflecteix l'evolució en termes absoluts de la participació a nivells d'educació superior per a ambdós sexes. Es pot observar una evolució positiva dels estudiants egressats en general, la qual va ajudar a ajustar la bretxa entre la proporció d'homes i de dones. La ratio de dones a les universitats va passar de ser un 26,7% del total de matriculats el 1971 a un 41,88% el 1980.

Tot i que les dones van començar a invertir més en educació, aquesta va continuar estant condicionada als valors patriarcals del règim franquista. Igual que durant els primers anys de dictadura, l'educació encara estava segregada per gènere i condicionada a l'adoctrinament. Aquesta imposició dels valors tradicionals sobre la societat va fer que, tot i experimentar un període de modernització econòmica i d'increment de participació en educació postobligatòria, les dones es seguissin concentrant en sectors que ja eren tradicionalment femenins (magisteri, infermeria, professions de cura) o que eren compatibles amb la feminitat (com ara les humanitats o les tasques administratives simples). Aquest tipus de sectors no requereixen molts anys de qualificació ni tampoc acostumen a oferir l'oportunitat a construir una carrera i créixer dins la professió, la qual cosa també acabava generant que el mercat laboral estigués greument segregat i amb una bretxa salarial estructural.²⁷

²⁶ Carbajo Vázquez, Judith. "Mujeres y educación (1965–1975)." En *Historia de las Mujeres en España. Siglo XX*, vol. II, dirigit per Josefina Cuesta Bustillo, pp. 227–229. Madrid: Editorial Cyan, 2003.

²⁷ Carbajo Vázquez, Judith. "Mujeres y educación (1965–1975)." En *Historia de las Mujeres en España. Siglo XX*, vol. II, dirigit per Josefina Cuesta Bustillo, p. 240. Madrid: Editorial Cyan, 2003.

4.2.3. Fecunditat, nupcialitat i control reproductiu

La progressiva incorporació de la dona als espais públics va portar també a un canvi en les dinàmiques dels models familiars que havien estat protagonistes durant els primers anys del franquisme. Aquest grup iniciarà el camí per passar del model familiar tradicional franquista a uns nous models familiars menys jeràrquics i més igualitaris.

Pel que fa a la maternitat, la taxa de fecunditat el 1970 era de 2,84 fills per dona, una xifra que, tot i ser la més alta del període estudiat en aquest grup, ja mostrava una tendència descendent respecte als anys anteriors. La caiguda s'accelera a partir de 1975-1976. Els matrimonis iniciats fins al 1970 tenien una mitjana de 2,3 a 2,4 fills en els primers deu anys, els iniciats entre 1971 i 1975 tenien una mitjana de 2,1, i els de la segona meitat dels setanta de 1,9. Pel que fa al matrimoni, l'edat nupcial mitjana de les dones en el període 1966-1970 se situava al voltant dels 24,6 anys, una xifra bastant baixa si la comparem amb l'edat mitjana dels anys següents. La taxa de nupcialitat, que era de 7,8 matrimonis per mil habitants el 1960, va iniciar un descens gradual que la portaria als 5,6 el 1991.²⁸

L'element que marca de manera més nítida la diferència entre el Grup 2 i els posteriors és, però, l'accés als anticonceptius. L'any 1978, amb l'aprovació de la Llei 45/1978, es despenalitzava la venda i l'ús de mètodes anticonceptius i s'anunciava la creació de centres públics de planificació familiar.²⁹ Per al Grup 2, però, la legalització arriba tard, i les dones nascudes entre 1940 i 1955 ja tenien entre 24 i 38 anys aquell any i la majoria ja havia format la seva família. L'accés als anticonceptius va ser per a moltes una eina de control de la fecunditat residual i no un instrument de planificació del projecte de vida. L'any 1985 entre les dones de 35 a 49 anys, el tram del Grup 2, el mètode predominant no era cap anticonceptiu modern sinó el coitus interruptus, que representava el 18,59% entre les de 35 a 39 anys i pujava fins al 23,23% entre les de 45 a 49, mentre que la píndola a penes arribava al 3,33% en edats superiors.³⁰

²⁸ Aceprensa. "Retrato estadístico de la familia española." 1993. Disponible a: <https://www.aceprensa.com/familia/retrato-estad-stico-de-la-familia-espa-ola/>

²⁹ Rodríguez-Ocaña, Esteban, Agata Ignaciuk, i Teresa Ortiz-Gómez. "Ovulostáticos y anticonceptivos: el conocimiento médico sobre 'la píldora' en España durante el franquismo y la transición democrática (1940–1979)." *Dynamis* 32, núm. 2 (2012): 467–494. <https://doi.org/10.4321/S0211-95362012000200009>.

³⁰ Institut Nacional d'Estadística. *Enquesta de Fecunditat 1985*. Madrid: INE, 1985.

4.3. Grup 3 (1955 - 1970): La Revolució Silenciosa

Les dones del Grup 3 constitueixen el grup central de la Revolució Silenciosa tal com la va descriure Claudia Goldin. Si el Grup 2 va iniciar els primers canvis en la participació femenina dins l'educació i el mercat laboral, les dones del Grup 3 van seguir el camí de les seves predecessores i van acabar de transformar del tot la societat espanyola. Nascudes entre 1955 i 1975, les dones d'aquesta generació van créixer durant el règim franquista, encara sota un model tradicional i patriarcal, però la seva joventut i etapa adulta van coincidir amb la mort del dictador i el consegüent final de la dictadura, la qual cosa els va permetre prendre les seves decisions vitals durant el període de transició democràtica i, posteriorment, la democràcia.

Amb la restauració de la democràcia el 1975, Espanya va iniciar un procés de modernització institucional i legislativa que va suposar un canvi radical en termes d'igualtat de gènere i polítiques socials en relació amb l'etapa franquista. Començant per la Constitució de 1978, on finalment es va reconèixer la igualtat entre homes i dones acompanyada de la promesa d'eliminar qualsevol legislació discriminatòria i contrària al principi d'igualtat. Abans del final de la dictadura es van assentar algunes bases per un model més modern, per exemple, l'expansió educativa amb la Ley General d'Educació (1970), la urbanització, el creixement econòmic dels anys seixanta i l'obertura cultural cap a Europa. Tanmateix, la majoria d'aspectes socials encara estaven controlats per la moral franquista, és per això que no es veuen grans canvis en les variables de participació laboral, educació o decisions familiars de les dones fins al període democràtic. Així mateix, un cop acabada la dictadura, es va començar a legislar per solucionar el problema de la desigualtat de gènere. En aquest context, l'any 1983 Espanya es va adherir la Convenció sobre l'Eliminació de Totes les Formes de Discriminació contra la Dona i també va fundar l'Institut de la Dona. D'aquestes mesures també en destaca la derogació de la llicència marital l'any 1975, la qual eliminava la dependència de les dones casades dels seus marits per exercir activitats econòmiques com ara obrir comptes bancaris, signar contractes o treballar. A més, es va aprovar la Ley Española de

Divorcio l'any 1981, que va permetre trencar amb el model de família tradicional que s'havia imposat durant el règim franquista.³¹

No obstant això, els aspectes relacionats amb la sexualitat de les dones van trigar més a ser acceptats, perquè un dels pilars del model femení del període franquista era la repressió sexual de les dones i la reducció de la seva sexualitat a finalitats reproductives. Una de les principals demandes del moviment feminista, el qual va començar a organitzar-se fora de la clandestinitat quan es va acabar la dictadura, exigia la legalització dels mètodes anticonceptius, ja que havien estat estrictament prohibits fins ara. Era una qüestió de liberalització de la sexualitat de les dones per tal de trencar amb la idea imposada pel franquisme que l'única funció de les dones era la reproducció. La píndola va arribar a Espanya alhora que a altres països europeus durant els anys seixanta, però el seu ús era molt limitat i estava restringit exclusivament a tractaments ginecològics, és a dir, que no es podia fer servir com a mètode anticonceptiu. No va ser fins l'octubre de 1978 que es va permetre la divulgació i venda dels mètodes anticonceptius de qualsevol classe.³²

A diferència de les generacions anteriors, les dones del Grup 3 van ser les primeres a poder plantejar-se trajectòries vitals més diverses i ser lliures de decidir el seu propi futur. La combinació de les reformes legislatives va operar conjuntament sobre dues dimensions de l'autonomia femenina que fins aleshores havien estat bloquejades: l'econòmica i la reproductiva. Per primera vegada, una dona podia signar un contracte de treball sense el permís del marit i, alhora, decidir quan i si volia tenir fills. S'havia donat a les dones un poder del qual les altres no havien pogut gaudir: l'autonomia.

4.3.1. Participació laboral

La dècada dels vuitanta va ser la més decisiva en la Revolució Silenciosa a Espanya. En termes de participació laboral, a partir de l'any 1984 es va produir un ingrés massiu de les dones al mercat laboral espanyol. El 1986, coincidint amb l'entrada d'Espanya a la Comunitat

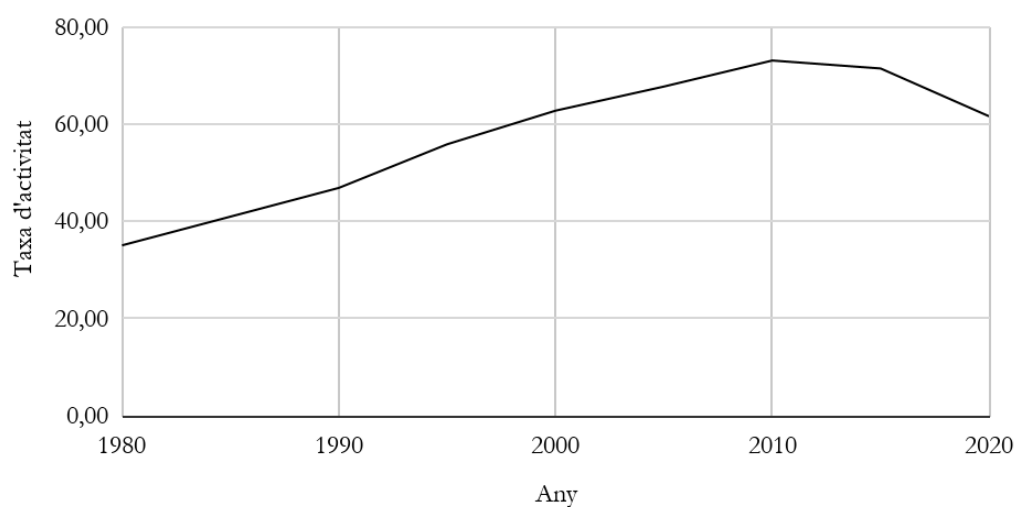
³¹ Lombardo, Emanuela, i Margarita León. "Políticas de igualdad de género y sociales en España: origen, desarrollo y desmantelamiento en un contexto de crisis económica." *Investigaciones Feministas* 5 (2014): 13–35. ISSN 2171-6080. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4973574>

³² Gahete Muñoz, Soraya. "«Sexualidad no es maternidad». Sexualidad, anticoncepción y aborto en el movimiento feminista español (1976–1983)." *Investigaciones Históricas. Época Moderna y Contemporánea*, núm. 42 (2022): 1261–1288. <https://doi.org/10.24197/ihemc.42.2022.1261-1288>.

Econòmica Europea i l'expansió del sector serveis que en va derivar, es va produir un nou gran augment de l'ocupació femenina. Fins i tot durant la crisi econòmica de 1991 i 1994 s'observa una tendència creixent en la població activa femenina. Des de 1994 fins al 2007, l'ocupació femenina es va multiplicar per dos.³³

Una de les normes més importants en matèria laboral que es van aprovar durant els primers anys de democràcia i que van contribuir a aquest progrés accelerat de la participació de les dones al mercat laboral va ser la promulgació de l'Estatuto de los Trabajadores de 1980. Aquesta norma va contribuir a establir un nou marc jurídic més estable en el qual es van eliminar formalment les restriccions legals que encara persistien i que encara servien com a obstacles per a la plena incorporació de les dones al mercat laboral. En general, l'Estatut dels Treballadors va ser un pas important en la consolidació dels drets laborals a Espanya. Va ser en aquest context que el mercat laboral espanyol va experimentar una feminització accelerada durant el període del 1980 i 1990.

Figura 3.1: Taxa d'activitat del Grup 3

Font: Enquestes de Població Activa (EPA), INE. Elaboració pròpia

³³ Hernando González, Marina, i Pilar Zarzosa Espina. "La evolución de la empleabilidad de la mujer en el mercado de trabajo español." *Journal de Ciencias Sociales* 6, núm. 10 (2018). ISSN 2362-194X. Disponible a: <https://portaldelaciencia.uva.es/documentos/65bbf0b596b6f562ba400a35>

La Figura 3.1 mostra l'evolució de l'activitat laboral de les dones del Grup 3 entre l'any 1980 i 2020. Com es pot observar, les taxes d'activitat pugen de manera consistent fins a l'any 2010, moment en què s'assoleix un màxim de 73,13 punts, a partir del qual s'observa una petita caiguda. La raó d'aquesta caiguda és l'edat, ja que l'any 2020 les dones del Grup 3 ja tenien entre 50 i 65 anys i, per tant, s'estaven aproximant a l'edat de jubilació. Per altra banda, el màxim de 2010 coincideix amb l'etapa professional més consolidada d'aquesta generació, els 40 i 55 anys. Aquest màxim ens indica que les dones d'aquesta generació no només van incrementar en número la participació laboral, sinó que van aconseguir una incorporació més duradora i estable al mercat laboral.

Bover i Arellano van analitzar les taxes d'activitat femenina durant la segona meitat del segle XX a Espanya. Com s'ha comentat prèviament, durant la dècada dels anys setanta les dones entre 25 i 44 anys van augmentar la seva participació laboral en un total de 4 punts. En canvi, entre 1981 i 1991 l'augment va ser de quasi 22 punts.³⁴ La reestructuració del mercat laboral, doncs, va ser massiva, fins al punt que malgrat la crisi econòmica i les elevades taxes d'atur dels anys vuitanta la taxa de participació femenina va continuar creixent. Per tant, els autors van concloure que els factors estructurals van tenir molt més pes que els cicles econòmics, i que els nous nivells de participació femenina estaven aquí per quedar-se.

Però l'increment de la participació no va significar una igualtat de condicions. Lago Peñas, a partir de les dades de l'Enquesta d'Estructura Salarial de 1995, documenta que el salari mensual mitjà de les dones en el sector privat se situava en el 70% dels homes aquell any, i estima que un 18% d'aquesta bretxa respon a discriminació salarial pura. És a dir, amb la mateixa feina i les mateixes qualificacions, les dones rebien un salari menor. A més, el 60% del diferencial no s'explica per les característiques de les treballadores, sinó per com el mercat les remunera. No és que les dones del Grup 3 aportessin menys capital humà, sinó que el mercat les pagava pitjor per la mateixa aportació. Entre els factors que més augmenten aquesta bretxa hi ha la jornada a temps parcial i la seva concentració en ocupacions feminitzades, sectors que reben salaris sistemàticament inferiors amb independència de les qualificacions requerides. Tot i que la incorporació laboral de les dones del Grup 3 no va posar fi completament a la desigualtat de gènere, a diferència del Grup 2, per aquesta

³⁴ Bover, Olympia, i Manuel Arellano. "Female Labour Force Participation in the 1980s: The Case of Spain." *Investigaciones Económicas* 19, núm. 2 (maig 1995): 171–194. Disponible a:

generació el treball va deixar de ser una activitat complementària al matrimoni i es va convertir en un pilar fonamental de la vida de les dones.³⁵

4.3.2. Educació

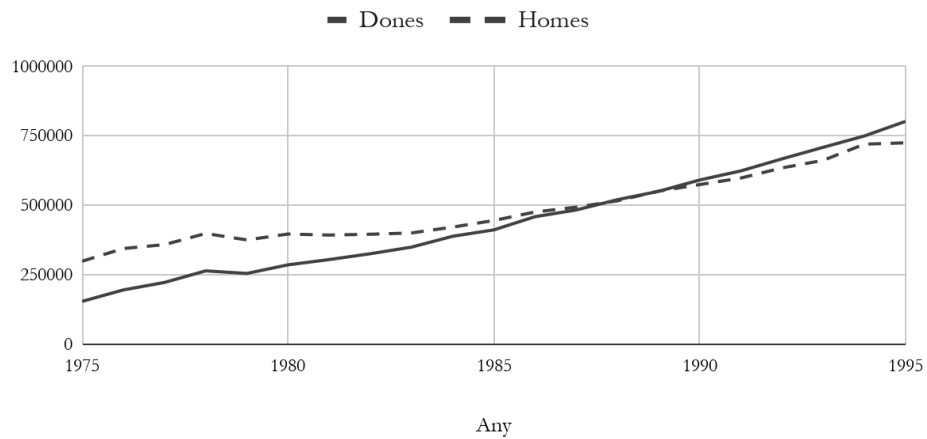
El pilar fonamental sobre el qual es construeix l'augment de la participació laboral femenina és la massificació de l'educació secundària i universitària. L'any 1970, encara durant el règim franquista, es va aprovar la Ley General de Educación, la qual va ser un dels últims esforços del règim franquista per intentar adaptar-se a la nova realitat socioeconòmica d'Espanya en què la mà d'obra femenina era cada cop més necessària. La nova norma va reestructurar el sistema educatiu de manera que es va ampliar l'escolarització obligatòria i l'adaptació a les diferents circumstàncies socioeconòmiques de les persones, per tal de convertir l'educació en un servei més accessible i generalitzat.

Tot i això, el nou projecte educatiu no va trencar amb els valors tradicionals que s'havien imposat a les dones durant el franquisme. L'educació igual per tothom, sense discriminació, era més una mesura d'integració social a través de l'escola que no pas una qüestió de lluitar contra la desigualtat de gènere. En essència, era una formalització enfocada a adaptar-se a la nova realitat social del país, però no buscava ser trencadora ni canviar la visió respecte al rol de les dones. Tanmateix, tot i que va trigar una dècada a fer efecte, la Ley General de Educación va tenir un impacte positiu i va assentar les bases pel canvi.³⁶

³⁵ Cáceres Ruiz, Juan Ignacio, Lorenzo Escot Mangas, José Andrés Fernández Cornejo, i Javier Saiz Briones. *La segregación ocupacional y sectorial de la mujer en el mercado de trabajo español*. Document de treball 04-06, Facultat de Ciències Econòmiques i Empresariales, Universitat Complutense de Madrid, 2004. Disponible a: <http://eprints.ucm.es/6830/1/0406.pdf>

³⁶ Ballarín Domingo, Pilar. *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)*. Madrid: Síntesis, 2001. ISBN: 978-84-7738-864-7. Disponible a: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/libro?codigo=72280>

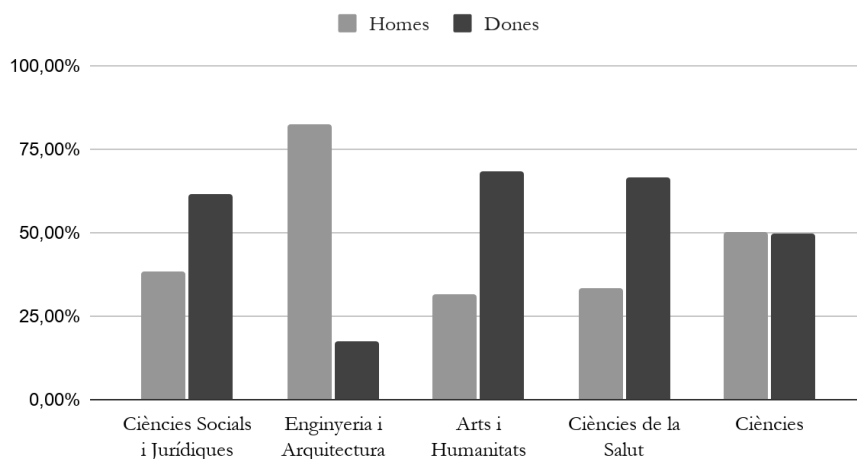
Figura 3.2: Estudiants matriculats a centres d'educació post-obligatria, per sexe

Font: Institut Nacional d'Estadística. *Estadística de l'Ensenyament Universitari a Espanya*. Madrid: INE. Elaboració pròpia

No va ser fins la dècada dels 80's que es va consolidar la presència de les dones en tots els nivells d'escolarització, incloent l'escolarització superior. Com es pot observar a la Figura 3.2, la bretxa en el número de matriculacions a programes d'educació superior no comença a reduir-se fins l'any 1980. La transformació va ser radical ja que poc després, l'any 1988, les dones van passar a ser majoria a les universitats, tendència que s'ha mantingut fins l'actualitat.

Figura 3.3: Egressats per tipus de modalitat el curs 1988 - 89

Font: Institut Nacional d'Estadística. *Estadística de l'Ensenyament Universitari a Espanya*, curs 1988-89. Madrid: INE. Elaboració pròpia

No obstant, igual que amb la participació laboral, aquesta transformació no va ser per igual en tots els camps d'estudi. La Figura 3.3 mostra la distribució dels estudiants en les diferents docències segons el seu gènere l'any 1988. Com es pot observar, les dones superen proporcionalment els homes en els camps més feminitzats com ara les arts i humanitats, ciències de la salut o ciències socials i jurídiques. No obstant, es pot apreciar una gran desigualtat en els estudis d'enginyeria i arquitectura, la qual acaba repercutint al mercat laboral de manera directa, ja que acostumen a ser carreres més ben remunerades.

En essència, les dones del Grup 3 van ser les que realment van transformar l'educació a Espanya. Si ho comparem amb les dones del Grup 2, entre les dones nascudes entre 1942-1946 només l'1,5% tenia estudis universitaris, mentre que entre les nascudes entre 1957-1961 la xifra arribava al 8%.³⁷ En aquest sentit, aquesta generació va establir les bases del model femení contemporani, caracteritzat per una elevada formació acadèmica i una vinculació estable amb el mercat laboral. Segons els càlculs de l'estudi sobre l'evolució de la participació laboral femenina els anys 80 a Espanya d'Olympia Bover i Manuel Arellano, l'augment de l'educació universitària explicaria per si sol un increment superior al 30% de la participació femenina entre 1981 i 1991.³⁸ Però la raó darrere d'això no és només una qüestió quantitativa. Tal com planteja Goldin, la Revolució Silenciosa es produeix quan les dones deixen de concebre l'educació com una eina complementària abans del matrimoni i comencen a veure-la com una inversió a llarg termini vinculada a la construcció d'una carrera professional estable.³⁹

4.3.3. Fecunditat, nupcialitat i control reproductiu

Anàlisi sobre la fecunditat i la nupcialitat

La participació laboral i les decisions educatives són dos factors que estan estretament relacionats amb la resta de decisions vitals de les persones, com ara quan tenir fills o casar-se,

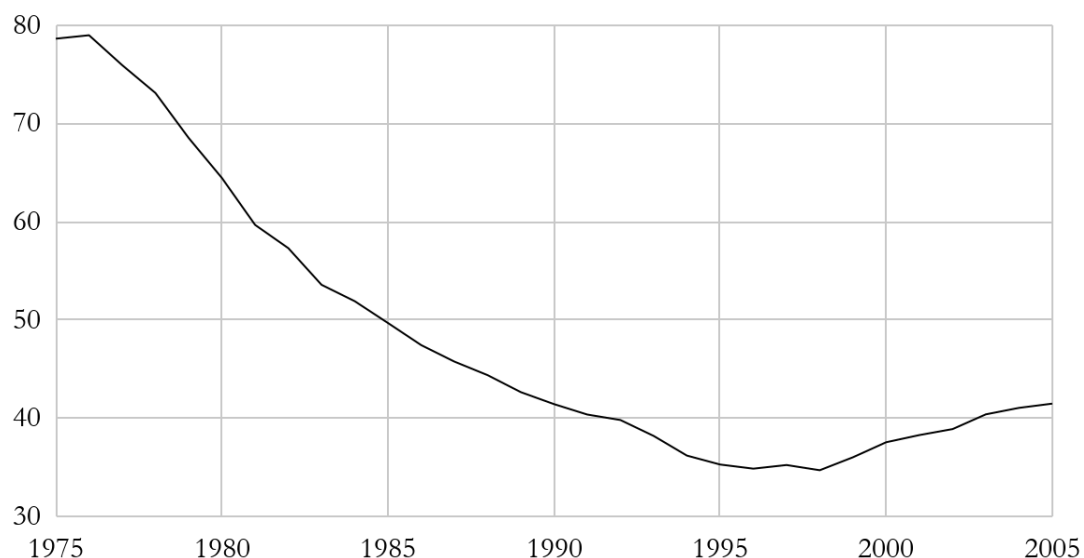
³⁷ Bover, Olympia, i Manuel Arellano. "Female Labour Force Participation in the 1980s: The Case of Spain." *Investigaciones Económicas* 19, núm. 2 (maig 1995): 171–194. Disponible a: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=1130852>

³⁸ Bover, Olympia, i Manuel Arellano. "Female Labour Force Participation in the 1980s: The Case of Spain." *Investigaciones Económicas* 19, núm. 2 (maig 1995): 171–194. Disponible a: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=1130852>

³⁹ Goldin, Claudia. *Career and Family: Women's Century-Long Journey toward Equity*. Princeton: Princeton University Press, 2021, cap. 6.

o fins i tot si fer-ho o no. Tot i que fins ara no s'havien produït grans canvis en aquest àmbit, la transformació del mercat laboral i el sistema educatiu espanyol van donar peu a noves maneres de viure les decisions relacionades amb la família i la fecunditat. Segons l'estudi de Bover i Arellano mencionat anteriorment, un 28% del creixement de la participació laboral femenina entre 1981 i 1991 estaria explicat per la reducció de la fecunditat.⁴⁰ El Grup 3, en aquest sentit, representa el trencament final amb el model de família tradicional franquista. Aquest procés és descrit per alguns autors com la "Segona Transició Demogràfica", la qual es caracteritza per les transformacions profundes en els comportaments familiars i reproductius visibles a partir de la dècada de 1980 en el cas espanyol.⁴¹ Aquest fenomen és observable en els diferents indicadors de fecunditat representatius.

Figura 3.4 Taxa de Fecunditat

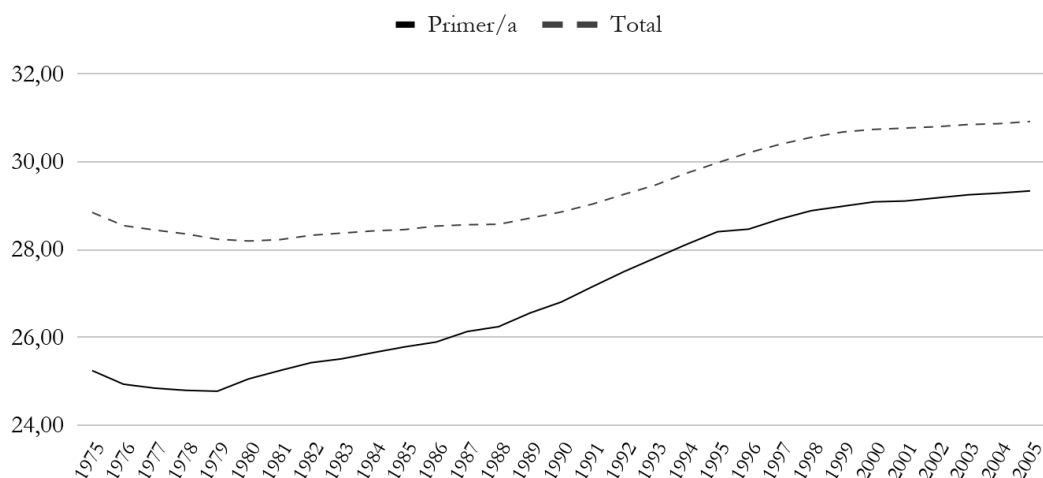

Font: Institut Nacional d'Estadística. *Indicadors Demogràfics Bàsics*. Madrid: INE. Elaboració pròpia

⁴⁰ Bover, Olympia, i Manuel Arellano. "Female Labour Force Participation in the 1980s: The Case of Spain." *Investigaciones Económicas* 19, núm. 2 (maig 1995): 171–194. Disponible a: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=1130852>

⁴¹ Gil Solsona, David. "La segunda transición demográfica y la emancipación juvenil en España." *Quaderns de Polítiques Familiars*, núm. 9 (2023). Disponible a: <https://www.quadernsdepolítiquesfamiliars.org/revistas/index.php/qpf/article/view/62>

Figura 3.5 Edat mitjana a la maternitat

Font: Institut Nacional d'Estadística. *Indicadors Demogràfics Bàsics*. Madrid: INE. Elaboració pròpia

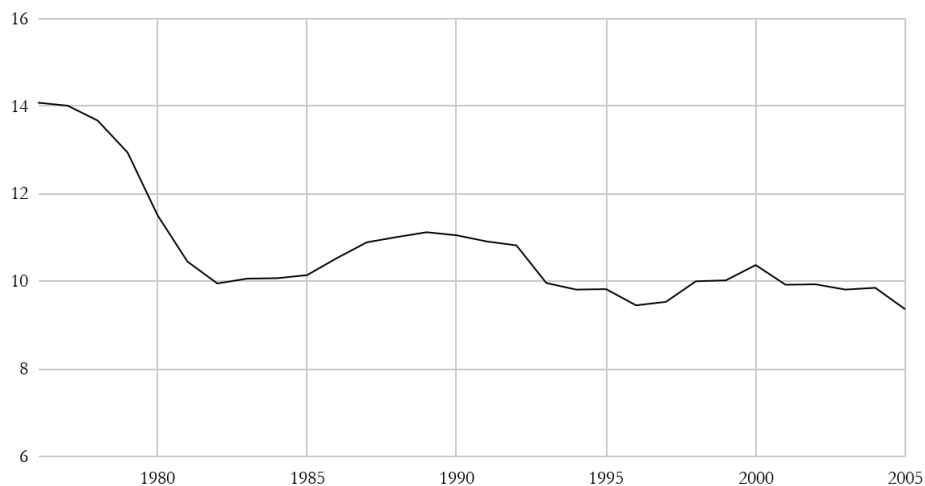
Les Figures 3.4 i 3.5 mostren l'evolució de les variables relacionades amb la maternitat. La Figura 3.4 ens mostra l'evolució de la taxa de fecunditat del Grup 3. Entre 1976 i 1998 la taxa va baixar aproximadament 44 punts, de 78,98 a 34,69. La baixada més important encaixa en la dècada dels 80 i 90. Per altra banda, la Figura 3.5 mostra l'evolució de l'edat mitjana a la maternitat pel primer fill i l'edat mitjana a la maternitat per tots els fills. Totes dues mostren una tendència creixent similar, tot i que l'edat mitjana pel primer fill és més pronunciada. Aquesta última, entre l'any 1979 i 2000, va passar de 24,78 anys als 29,09 anys, una pujada de 4,31 anys.

Ambdues variables mostren grans canvis al llarg de la dècada dels 80 i 90, el mateix període en que tant la participació laboral com la inversió en educació van augmentar. Amb l'expansió universitària i l'augment generalitzat de la inversió femenina en educació, juntament amb les noves ambicions i oportunitats de construir una carrera, és lògic pensar que les decisions en torn a la maternitat quedessin en un segon pla i es retrassessin, com a mínim, fins haver acabat els estudis.

Tanmateix, les dones del Grup 3 comptaven amb una eina amb la que les dones de les anteriors generacions no van poder comptar. La legalització de l'ús i la venda de mètodes

anticonceptius va influir sobre la reducció i el retard de la maternitat i és un dels elements centrals de la tesi de la Revolució Silenciosa de Claudia Goldin. A diferència dels Estats Units, però, a Espanya va arribar la normalització de tots els mètodes anticonceptius alhora. A Nord Amèrica els preservatius ja feia anys que s'havien començat a comercialitzar, mentre que a Espanya durant l'etapa franquista estaven prohibits tots els mètodes relacionats amb la prevenció de la concepció. En regir-se sota la moral i els valors de l'església catòlica, no es contemplava la sexualitat per si sola, sinó que era només una activitat reproductiva. A Estats Units la Revolució Silenciosa va anar de la mà de la difusió de l'ús de la píndola anticonceptiva ja que, per primer cop, les dones podien prendre les decisions sobre la seva pròpia fertilitat de manera completament autònoma. A Espanya, la revolució va anar acompanyada de molts altres canvis institucionals i socials que van coincidir amb l'expansió en l'ús dels mètodes anticonceptius en general.⁴²

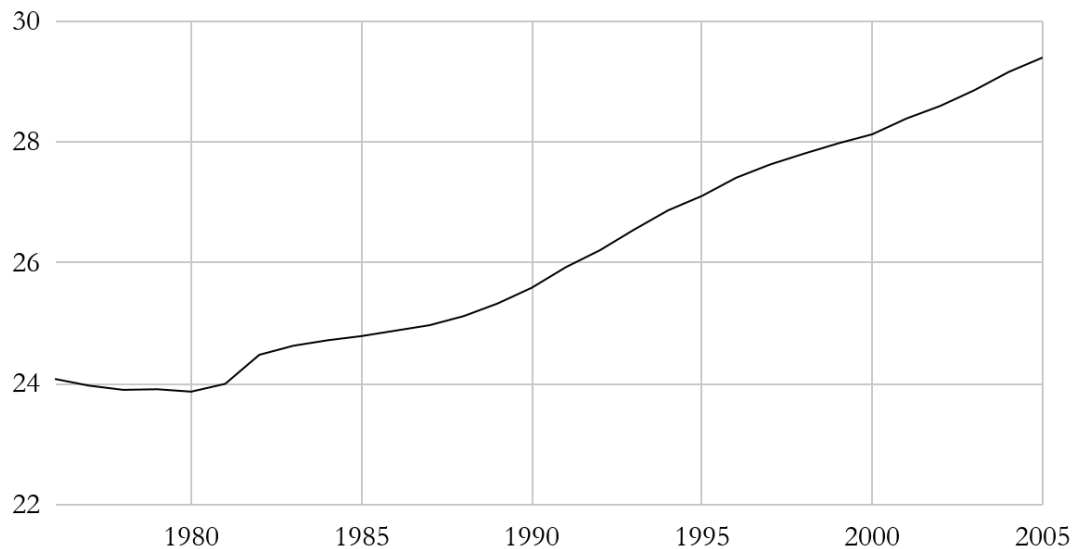
Figura 3.6: Taxa de Nupcialitat, Dones

Font: Institut Nacional d'Estadística. *Indicadors Demogràfics Bàsics. Nupcialitat*. Madrid: INE.
Elaboració pròpia

⁴² Goldin, Claudia. *Career and Family: Women's Century-Long Journey toward Equity*. Princeton: Princeton University Press, 2021, cap. 6.

Figura 3.7: Edat mitjana al matrimoni

Font: Institut Nacional d'Estadística. *Indicadors Demogràfics Bàsics. Nupcialitat*. Madrid: INE.
Elaboració pròpia

Finalment, les variables relacionades amb la nupcialitat també van passar per un procés de canvi en aquest període. Durant l'etapa franquista, la institució del matrimoni era el pilar del model de família tradicional. Les dones no tenien carreres ni estudis i, per tant, era comú que el matrimoni es donés en edats més joves. Igual que amb les decisions vinculades a la maternitat, el matrimoni es va reduir i es va retrassar en aquest període.

La Figura 3.6 mostra l'evolució de la taxa de nupcialitat. De totes les variables relacionades amb la família, la taxa de nupcialitat és la que mostra una evolució menys constant. La baixada principal s'observa entre 1976 i 1982 en què el nombre de contraents per mil habitants passa de 14.08 a 9.95, una caiguda de 4.13. Fins l'any 2005 la taxa es manté al voltant del 10 amb algunes repuntades que arribaran a un màxim de 11 contraents per mil habitants. No obstant, no es tornaran a veure taxes de nupcialitat al voltant de 14 i, per tant, es pot afirmar que hi va haver un descens durant el període estudiat. Per altra banda, l'edat mitjana al matrimoni mostra una tendència molt més clara. Entre l'any 1981 i 2005 s'observa un creixement pràcticament constant, passant d'una mitja de 24 anys a 29,4 anys.

Control reproductiu

L'any 1978, el mateix any que es va aprovar la Constitució, es va modificar el Codi Penal de manera que es despenalitzava oficialment la venda i ús d'anticonceptius. Alhora es va aprovar la Llei 45/1978 que feia efectiva la reforma i anunciava la futura creació de centres públics d'orientació i planificació familiar. Durant les dècades posteriors es va estendre l'ús d'anticonceptius com la píndola anticonceptiva, el DIU, el lligament de trompes o les vasectomies. L'any 1985, i acompanyat d'anys de lluita feminista, es va modificar el Codi Penal de manera que l'avortament sota els supòsits de salut, violació o malformacions del fetus quedaven despenalitzats.⁴³

El registre històric sobre l'ús de mètodes anticonceptius és bastant limitat. La principal font de dades són les Enquestes de Fecunditat publicades per l'INE (Institut Nacional d'Estadística). No obstant, la periodicitat de les enquestes de fecunditat és bastant limitada, i no ens permet construir una evolució consistent en el temps sobre l'ús de mètodes anticonceptius. Fins ara, existeixen 4 edicions de l'enquesta; 1977, 1985, 1999 i 2018.

L'Enquesta de Fecunditat de 1985 va ser la primera enquesta realitzada després de la legalització dels anticonceptius. Aquesta permet analitzar fins a quin punt les dones del Grup 3, que tenien entre 15 i 30 anys en el moment de l'enquesta, havien incorporat aquests canvis en una etapa de la seva vida en què començaven a prendre decisions autònomes sobre la sexualitat i la reproducció. Les dades per franja d'edat mostren una relació positiva entre l'edat de la dona i la probabilitat que fes servir algun mètode anticonceptiu. Entre les dones de 18 a 19 anys només l'11,04% en feia servir, principalment la píndola (4,25%) i el preservatiu (3,36%). Entre les dones de 20 a 24 anys la proporció pujava fins al 36,04%, amb la píndola com a mètode dominant (17,87%). Finalment, entre les dones de 25 a 29 anys, ja el 57,82% utilitzava algun mètode, repartit entre la píndola (25,11%), el preservatiu (13,70%) i el coitus interruptus (9,40%), aquest últim sent considerat un mètode ineficaç i que ja es practicava abans de la legalització dels mètodes anticonceptius moderns.

⁴³ Clavero Núñez, José Antonio. "Historia evolutiva de la anticoncepción." *Anales de la Real Academia Nacional de Medicina* 135, núm. 1 (2018). <https://doi.org/10.32440/ar.2018.135.01.rev09>.

L'enquesta de fecunditat de 1999 ens mostra l'evolució de les decisions sobre els mètodes anticonceptius del Grup 3 catorze anys més tard i ara a les franges d'edat entre 29 i 44 anys. El preservatiu s'havia consolidat com el mètode majoritari entre les usuàries de 25 a 29 anys (51,4%) per davant de la píndola (38,1%). A mesura que avança l'edat, i de manera coherent amb dones que ja havien completat el seu projecte familiar, creix de manera molt notable el recurs a l'esterilització, tant el lligament de trompes com la vasectomia, les quals representaven el 15,2% de les usuàries entre les de 30 a 34 anys i pujaven fins al 29,9% entre les de 35 a 39, i arribaven al 38,5% entre les de 40 a 44. Alhora, la píndola va caure del 27,3% al 6,2% en el mateix rang d'edat.

Si llegim les dues enquestes ens podem fer una idea de la relació que les dones del Grup 3 tenien amb els mètodes anticonceptius. El 1985, les dones més joves d'aquesta generació partien d'una base d'ús molt baixa, hereva directa de la prohibició franquista i de la manca d'informació sobre planificació familiar. L'any 1999 aquests mateixos cohorts, ara en edat adulta i amb trajectòries laborals i educatives consolidades, mostraven una adopció àmplia i diversificada dels mètodes anticonceptius moderns.

La inversió més gran en educació i l'increment de la participació laboral femenina van ser processos simultanis i interdependents que es van concentrar en aquest grup generacional durant la dècada dels vuitanta. L'accés als mètodes anticonceptius va tenir un doble impacte. D'una banda, va ser un instrument de planificació que va permetre a les dones del Grup 3 retardar la maternitat, completar els estudis i consolidar-se en el mercat laboral sense haver d'abandonar-lo. De l'altra, va suposar el trencament de la idea, imposada durant dècades pel franquisme, que la sexualitat femenina tenia com a única funció legítima la reproducció. Per primera vegada, les dones podien separar de manera efectiva la vida sexual de la maternitat, la qual cosa va tenir conseqüències directes sobre com construïen la seva identitat i el seu projecte vital. En aquest sentit, els anticonceptius no van ser únicament una eina de planificació familiar, sinó un dels mecanismes centrals a través dels quals les dones del Grup 3 van guanyar autonomia sobre les seves pròpies vides.

4.4. Grup 4 (1971 - 1990): Després de la revolució, una altra cara de la desigualtat

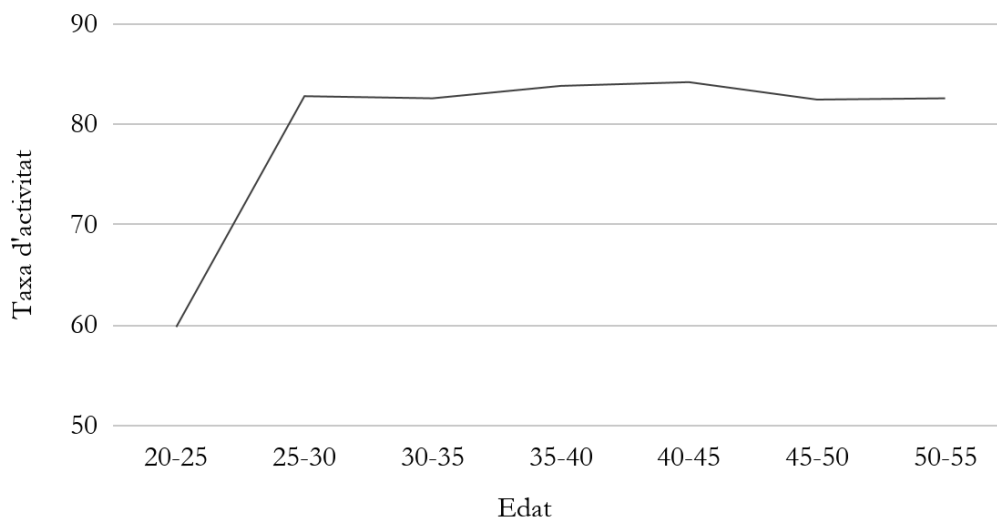
Les dones del Grup 4, nascudes entre 1971 i 1990, constitueixen la primera generació que creix completament fora del model franquista tradicional. Aquesta generació ja no viu sota un règim autoritari ni restriccions jurídiques que limitin l'autonomia econòmica o personal de les dones. La seva infància coincideix amb la consolidació democràtica i la transició. En aquest sentit, és la primera generació que no concep la participació laboral només com una activitat temporal abans del matrimoni, sinó com un pilar fonamental del seu projecte vital. Més que ser protagonistes d'un moment de grans canvis com ho van ser les dones del Grup 3, les dones del Grup 4 representen la societat que ha quedat després de la reestructuració de l'economia i la societat espanyola cap a un sistema menys desigual en termes de gènere.

Aquest moment ha estat molt condicionat pels grans canvis socials i econòmics de la democràcia espanyola. A diferència del Grup 3, que va viure les reformes fundacionals en matèria d'igualtat, el Grup 4 creix en un context en el qual aquests drets ja estaven consolidats i es comença a legislar en una direcció diferent. Un cop establerta la igualtat entre homes i dones en l'àmbit legislatiu, les reformes que quedaven pendents eren aquelles que estaven dedicades a combatre les desigualtats que persisteixen en la pràctica com, per exemple, contra la violència de gènere, o la legalització de l'avortament per decisió pròpia.

4.4.1. Participació laboral

A diferència de les dues generacions anteriors, el Grup 4 representa la normalització definitiva de la participació femenina al mercat laboral. En un context en què les dones ja formen part de manera estructural de l'economia, el treball deixa de ser una activitat temporal i secundària a la construcció d'una família, i passa a ser un element central dels projectes vitals de totes les dones. Aquest canvi implica una consolidació de trajectòries laborals més estables, de més durada en el temps i compatibles amb la vida privada i familiar. Aquest fet és important a l'hora de parlar de desigualtat de gènere, ja que una de les principals barreres que impedièren l'autonomia de les dones era precisament la impossibilitat de construir una carrera. En aquest sentit, el fet de tenir-la ha passat de ser inimaginable a ser el principal projecte vital per a moltes.

Figura 4.1: Taxa d'activitat de les dones del Grup 4, per edats

Font: Enquesta de Població Activa (EPA), INE. Elaboració pròpia

Una mostra d'això són les taxes d'activitat d'aquest grup. Com es pot observar a la Figura 4.1, les taxes d'activitat del Grup 4 són les més altes en comparació a les seves predecessores, situant-se de manera consistent en una taxa d'activitat al voltant de 80 al llarg de la seva vida laboral. Aquestes dades, per tant, no només mostren una incorporació inicial al mercat laboral, sinó que també mostren una permanència més elevada al llarg del cicle vital.

Aquesta normalització de la participació femenina va anar acompanyada de la consolidació del procés de terciarització de l'economia. Mentre que en les darreres generacions el sector serveis va anar guanyant progressivament pes dins l'economia, entre els anys noranta i dos mil l'economia espanyola va passar a dependre principalment d'aquest sector. Els Grup 2 i 3 es van incorporar al mercat laboral a través de feines d'aquest àmbit, de manera que la consolidació del sector serveis com a sector principal de l'economia espanyola va facilitar aquest procés de normalització.

No obstant això, la igualtat dins el mercat laboral continuava sent incompleta. El mercat laboral espanyol seguia fortament segregat per gènere durant els anys noranta i dos mil. Les dones continuaven concentrades principalment en sectors vinculats a l'educació, la sanitat i

les tasques administratives, mentre que la seva presència seguia sent menor en ocupacions industrials, directives o tecnològiques.⁴⁴

La majoria de grans canvis en política laboral els van viure les dones del Grup 3. Fins aleshores, l'objectiu havia estat incorporar les dones al mercat laboral. Un cop incorporades, la lluita va passar a buscar la igualtat de condicions i oportunitats dins del mateix. Una de les principals mesures que van viure les dones del Grup 4 va ser la Ley para la igualdad efectiva entre hombres y mujeres l'any 2007, on es va reconèixer el dret a la conciliació de la vida personal, familiar i laboral, i s'establia l'obligació per a les empreses de més de 250 treballadors d'elaborar plans d'igualtat. Malgrat tot, l'impacte d'aquesta llei va quedar condicionat pel context econòmic a partir de l'any 2008 en què la gran crisi financera va provocar una destrucció massiva de l'ocupació, tant femenina com masculina. Segons dades de l'Enquesta de Població Activa, la taxa d'atur femenina va arribar al 27% l'any 2013, gairebé deu punts per sobre de la taxa registrada el 2007. Aquesta situació va donar lloc a feines amb salaris més baixos i major rotació, la qual cosa resulta especialment perjudicial per a les dones, les quals són un col·lectiu més sensible a les fluctuacions econòmiques.⁴⁵

Tot i la incorporació plena i normalitzada de les dones al mercat laboral, les desigualtats entre homes i dones no han desaparegut. Un dels principals exemples és l'augment del treball a mitja jornada. El 1991, la jornada a temps parcial la realitzaven el 4,6% sobre el total d'ocupats; el 2001, es va incrementar fins a assolir el 7.97%; el 2011, era del 13.8% i el 2014, la proporció de persones treballant a temps parcial s'ha incrementat al 15%; de les quals el 73% són dones i el 27% homes. En molts casos, no era una qüestió de voluntat el fet que hi hagués més dones que homes que treballaven a mitja jornada. En la majoria dels casos el motiu es devia a la incapacitat per trobar una feina jornada completa.⁴⁶ En altres paraules, les dones que activament decidien treballar a mitja jornada per conciliar millor la vida familiar i laboral eren una minoria respecte a la resta. Aquesta tendència representa un problema en

⁴⁴ Dueñas Fernández, Diego, Carlos Iglesias Fernández, i Raquel Llorente Heras. "La segregación laboral en las regiones españolas durante el periodo 1996–2010." *Investigaciones Regionales — Journal of Regional Research*, núm. 27 (2013): 91–113. ISSN: 1695-7253. Disponible a: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4604711>

⁴⁵ Goldin, Claudia. *Career and Family: Women's Century-Long Journey toward Equity*. Princeton: Princeton University Press, 2021, cap. 6.

⁴⁶ Hernando González, Marina, i Pilar Zarzosa Espina. "La evolución de la empleabilidad de la mujer en el mercado de trabajo español." *Journal de Ciencias Sociales* 6, núm. 10 (2018). Disponible a:

l'objectiu d'aconseguir la plena igualtat entre homes i dones ja que les feines de mitja jornada tenen salaris més baixos, impossibilitat de promocions i, per tant, un menor accés a càrrecs de control. A més, les feines de mitja jornada tenen un major risc de caure en la precarietat laboral.⁴⁷

Un altre fenomen que s'observa després de la incorporació de les dones al mercat laboral és el que es coneix com la "Doble Jornada". Tot i que ara la càrrega de provisió de recursos a la família hagi quedat repartida entre homes i dones, les tasques domèstiques no s'han distribuït equitativament. L'any 2010, de mitjana les dones dedicaven diàriament a activitats relacionades amb la llar i la família 4,7 hores, mentre que la mitja dels homes era de 1,54 hores. En compensació, els homes dedicaven 0,35 hores més a activitats remunerades i 0,91 hores més al temps lliure. Hi ha una gran diferència en el temps que es dediquen a les tasques domèstiques i de cures, l'àmbit reproductiu, i aquest pot ser un factor explicatiu per les desigualtats a l'àmbit productiu.⁴⁸

Finalment, per les dones del Grup 4 es va seguir sense solucionar el problema de les desigualtats dins del propi mercat laboral. La bretxa salarial a Espanya, un cop controlades les característiques individuals i les condicions laborals, se situava al voltant del 20% l'any 2010, la qual és gairebé idèntica al valor registrat el 1994. La bretxa no s'explica perquè les dones aportessin menys, ja que les dones presentaven millors qualificacions observables que els homes, però acabaven guanyant menys. És a dir, el problema no era el capital humà, sinó com el mercat el remunerava, problema que ha persistit des de la generació del Grup 3. Si les dones treballaven, ho feien amb una probabilitat molt més alta de tenir contractes temporals i jornades a temps parcial que els homes, les quals són condicions que, com ja hem vist, penalitzen especialment les trajectòries laborals femenines.⁴⁹

⁴⁷ Alcañiz Moscardó, Mercedes. "Trayectorias laborales de las mujeres españolas: discontinuidad, precariedad y desigualdad de género." *Revista de Estudios de Género: La Ventana* 5, núm. 46 (2017): 244–285. ISSN: 1405-9436. Disponible a: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=6062262>

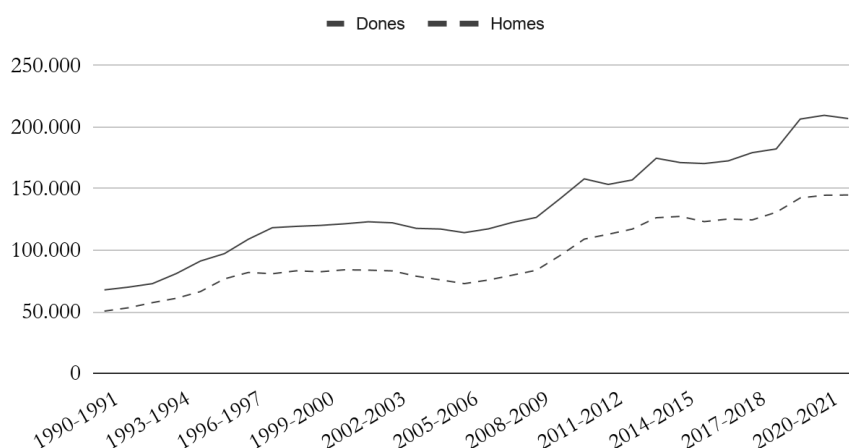
⁴⁸ Alcañiz Moscardó, Mercedes. "Trayectorias laborales de las mujeres españolas: discontinuidad, precariedad y desigualdad de género." *Revista de Estudios de Género: La Ventana* 5, núm. 46 (2017): 244–285. ISSN: 1405-9436. Disponible a: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=6062262>

⁴⁹ Guner, Nezih, Ezgi Kaya, i Virginia Sánchez-Marcos. "Gender Gaps in Spain: Policies and Outcomes over the Last Three Decades." *SERIEs: Journal of the Spanish Economic Association* 5, núm. 1 (març 2014): 61–103. <https://doi.org/10.1007/s13209-014-0104-z>.

4.4.2. Educació

Si el Grup 3 havia protagonitzat la massificació universitària iniciada durant el tardofranquisme i la Transició, el Grup 4 consolida definitivament la presència majoritària de les dones a les universitats espanyoles. Aquest procés va estar reforçat per un conjunt de reformes educatives que van marcar el sistema durant els anys de formació d'aquesta generació. La Llei Orgànica d'Ordenació General del Sistema Educatiu (LOGSE) de 1990 havia establert l'educació secundària obligatòria fins als setze anys i eliminat formalment qualsevol distinció de gènere en el currículum. Més endavant, la Llei Orgànica d'Educació (LOE) de 2006 va reforçar el principi d'igualtat com a eix transversal del sistema, en coherència amb la Llei d'Igualtat aprovada aquell mateix any.⁵⁰ L'expansió del sistema educatiu i la consolidació de l'estat del benestar durant els anys 80 i 90 va portar a un increment en número i qualitat de vida de les classes mitjanes. Aquest fet va permetre que cada vegada més famílies poguessin sostenir econòmicament els estudis superiors dels seus fills i filles. En aquest context, l'expansió educativa femenina constitueix una de les transformacions socials més importants de l'Espanya contemporània. L'accés de les dones a l'educació superior no només va augmentar en termes quantitatius, sinó que també va transformar les expectatives vitals i professionals de tota una generació.

Figura 4.2: Estudiants egressats, per sexe

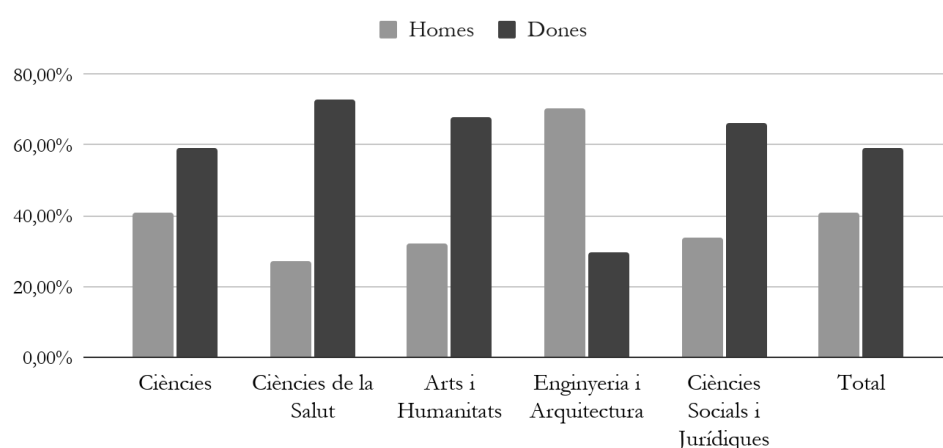

Font: Institut Nacional d'Estadística. *Estadística de l'Ensenyament Universitari a Espanya*, sèrie 1990–2022. Madrid: INE. Elaboració pròpia

⁵⁰ Bonal, Xavier. "Interest Groups and the State in Contemporary Spanish Education Policy." *Journal of Education Policy* 15, núm. 2 (2000): 201–216. Disponible a: https://www.researchgate.net/publication/246501764_Interest_groups_and_the_State_in_contemporary_Spanish_education_policy

La Figura 4.2 mostra l'evolució del nombre d'estudiants egressats universitaris per sexe entre 1990 i 2022. Les dades mostren un augment sostingut per ambós gèneres al llarg de tot el període, però de manera més pronunciada per les dones que no pas pels homes. Si ho comparem amb la Figura 3.2, es pot observar com la participació de les dones en cursos d'educació superior del Grup 4 és la continuació de la tendència que van iniciar les dones del Grup 3, amb un creixement pràcticament constant i cada cop amb una proporció més alta de dones que d'homes que continuen amb els estudis postobligatoris. No obstant això, les desigualtats entre els homes i les dones a les universitats no van desaparèixer amb la participació generalitzada de les dones als cursos d'educació superior. La Figura 4.3 mostra els egressats per tipus de modalitat el curs 1999-2000, un curs força central pel Grup 4. Com es pot observar, la distribució per gènere en les diferents modalitats és considerablement desigual. Les dones estan més concentrades als estudis vinculats amb les ciències socials, les arts, les humanitats i la salut i estan infrarepresentades en els estudis STEM (ciència, tecnologia, enginyeria i matemàtiques). La infrarepresentació de les dones en aquest tipus de carreres suposa un problema perquè són estudis que acostumen a estar vinculats a professions més remunerades. Les anomenades “parets de vidre” són els mecanismes invisibles que impedeixen que es produeixin moviments horitzontals de treballadores cap a ocupacions que estan associades amb allò més masculí.⁵¹

Figura 4.3: Egressats per tipus de modalitat el curs 1999-2000

Font: Institut Nacional d'Estadística. *Estadística de l'Ensenyament Universitari a Espanya*, curs 1999–2000. Madrid: INE. Elaboració pròpia

⁵¹ D'Alessandro, Mercedes. *Economía feminista: cómo construir una economía que no deje a nadie atrás*. Buenos Aires: Penguin Random House Grupo Editorial, 2018.

Aquest és un problema que no s'ha revertit amb el pas del temps. Si analitzem les proporcions de cada sexe per cada modalitat pel curs 2021-2022 i ho comparem amb les dades del curs 1999-2000, veurem que el canvi més destacable és d'un 6.91% més d'homes en carreres de la modalitat de ciències, seguit per un augment del 4.3% d'homes en la modalitat de ciències socials i jurídiques. És a dir, en dues dècades no s'ha aconseguit revertir l'estructura del sistema educatiu en termes de modalitats. Això explica que, malgrat els majors nivells educatius femenins, les desigualtats salarials i les diferències en trajectòries professionals continuessin presents durant la generació del Grup 4. A Espanya l'any 2016 les dones amb una titulació professional de grau superior guanyaven un 26,7% menys que els seus parells homes i les que tenen una llicenciatura o doctorat guanyaven un 30,3% menys, la qual cosa és consistent amb el fet que la bretxa salarial no s'explica per diferències en capital humà sinó per discriminació directa en la fixació dels salaris, és a dir, per factors que el mercat no corregeix de manera espontània.⁵²

4.4.3. Fecunditat, nupcialitat i control reproductiu

Anàlisi sobre la fecunditat i la nupcialitat

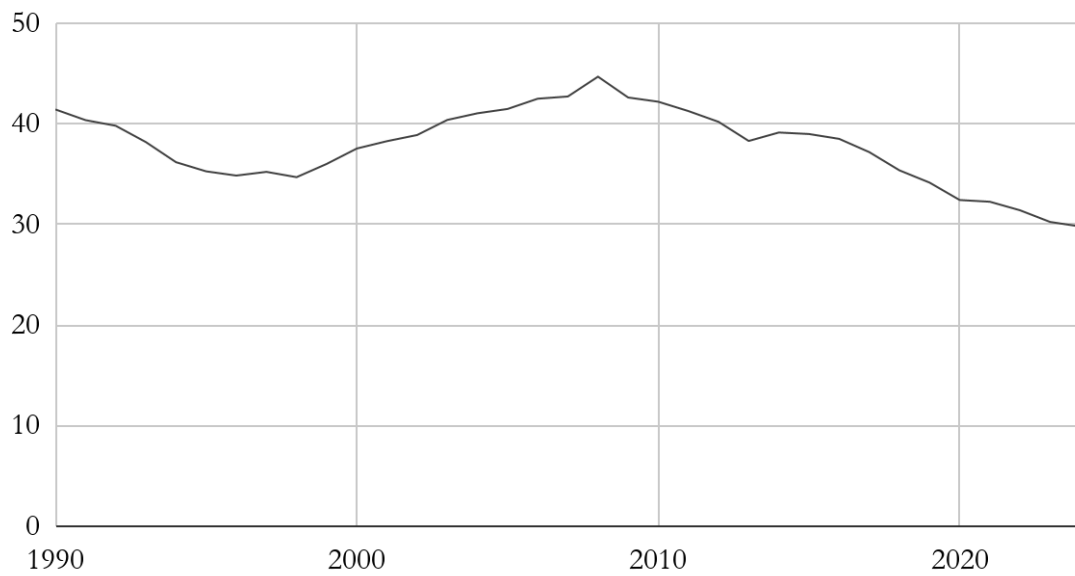
La consolidació d'una nova estructura social més igualitària dins la democràcia també es va veure fortament reflexada sobre les decisions familiars. Igual que ho va descriure Claudia Goldin, una de les principals característiques de la societat moderna després del procés de Revolució Silenciosa és el retard de totes les decisions familiars.⁵³

A diferència de les generacions anteriors, les dones del Grup 4 ja no perceben la maternitat ni el matrimoni com a etapes inevitables i definitòries de la seva identitat, sinó com a decisions personals que s'integren en un projecte vital més ampli. Aquesta transformació és el resultat directe de la consolidació dels canvis iniciats pel Grup 3. Entre ells, l'accés generalitzat als mètodes anticonceptius, la legalització del divorci, l'autonomia econòmica derivada de la incorporació plena al mercat laboral i l'expansió de l'educació superior.

⁵² D'Alessandro, Mercedes. *Economía feminista: cómo construir una economía que no deje a nadie atrás*. Buenos Aires: Penguin Random House Grupo Editorial, 2018, p. 39.

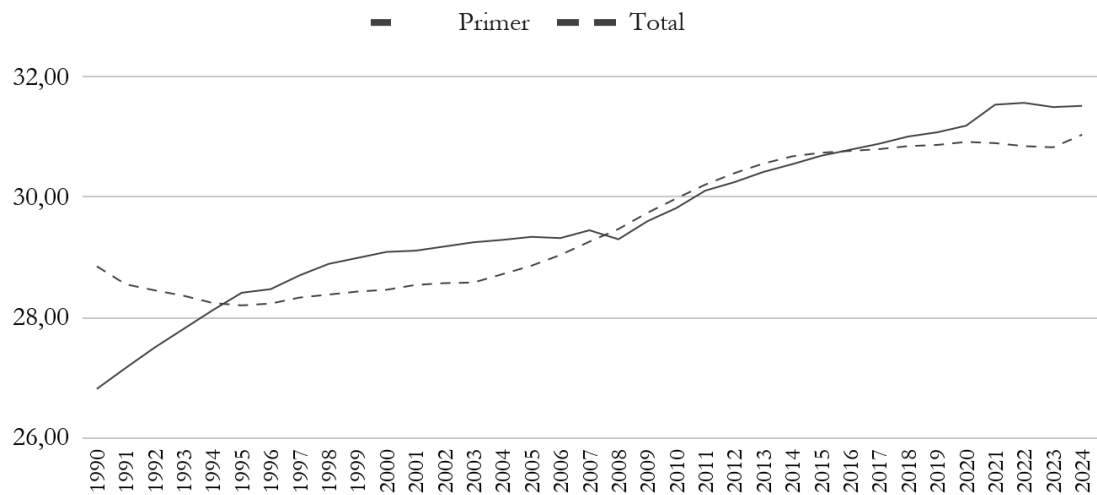
⁵³ Goldin, Claudia. *Career and Family: Women's Century-Long Journey toward Equity*. Princeton: Princeton University Press, 2021, cap. 6.

Figura 4.4: Index de Fecunditat

Font: Institut Nacional d'Estadística. *Indicadors Demogràfics Bàsics. Fecunditat*. Madrid: INE.
Elaboració pròpia

Figura 4.5: Edat mitjana a la maternitat

Font: Institut Nacional d'Estadística. *Indicadors Demogràfics Bàsics. Edat Mitja a la Maternitat*. Madrid: INE. Elaboració pròpia

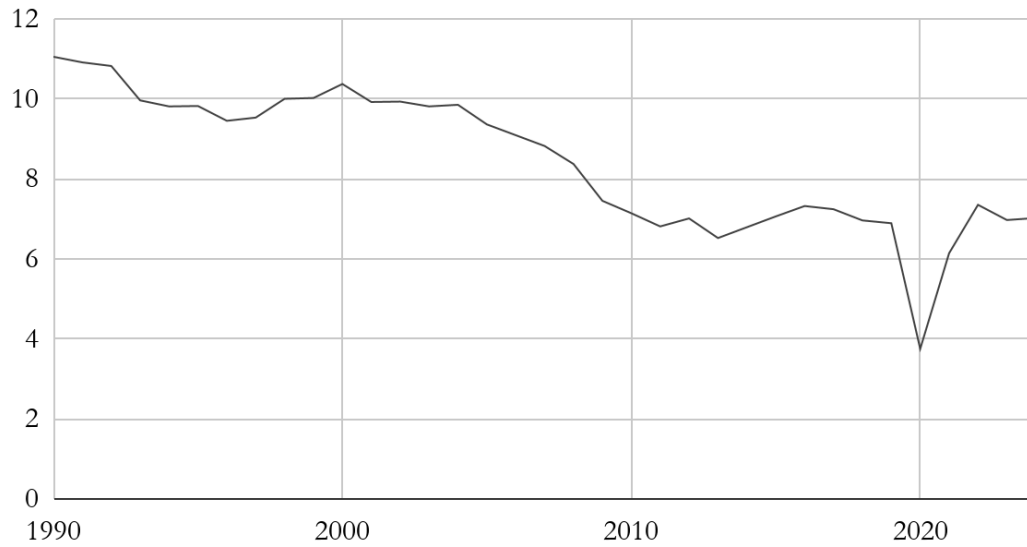
Les Figures 4.4 i 4.5 il·lustren clarament la continuació de les tendències iniciades pel Grup 3. La taxa de fecunditat del Grup 4 es manté en nivells molt baixos durant tot el període estudiat, situant-se consistentment al voltant de 40 naixements per cada 1000 dones i, actualment, més a prop dels 30. Paral·lelament, l'edat mitjana a la maternitat continua la trajectòria ascendent iniciada a la dècada dels 80, superant els 30 anys durant els 2000 i assolint màxims propers als 32 anys en els anys més recents. A diferència de l'edat mitjana a la maternitat del Grup 3, l'edat mitjana a la maternitat pel primer fill o filla i per la mitjana de tots els infants és més similar. Aquest fet es deu a que, realment, la mitjana de fills per dona durant les últimes dècades ha estat al voltant de 1 fill per dona.⁵⁴

Tanmateix, és important subratllar que aquest retard no s'explica exclusivament per una menor voluntat de tenir fills, sinó per una acumulació de factors estructurals que han creat un nou mecanisme social on la maternitat i la família no passen per davant de tot. En primer lloc, l'allargament dels anys de formació fa que les dones del Grup 4 entrin al mercat laboral en edats més tardanes que les generacions anteriors. Per altra banda, la persistència de la doble jornada, on les dones segueixen assumint la major part de les tasques domèstiques i de cures malgrat la seva incorporació plena al mercat laboral, fa que la decisió de tenir fills comporti uns costos en termes de carrera professional molt superiors als que suporten els homes. Finalment, fora dels problemes associats a les desigualtats de gènere, la precarietat laboral associada a la crisi de 2008 va afectar de manera desproporcionada als joves, la qual cosa va retardar l'emancipació i l'estabilitat econòmica necessàries per plantejar-se la maternitat.⁵⁵

⁵⁴ INE. "Moviment Natural de Població 2024." Disponible a: <https://www.ine.es/dyngs/Prensa/MNP2024.htm>.

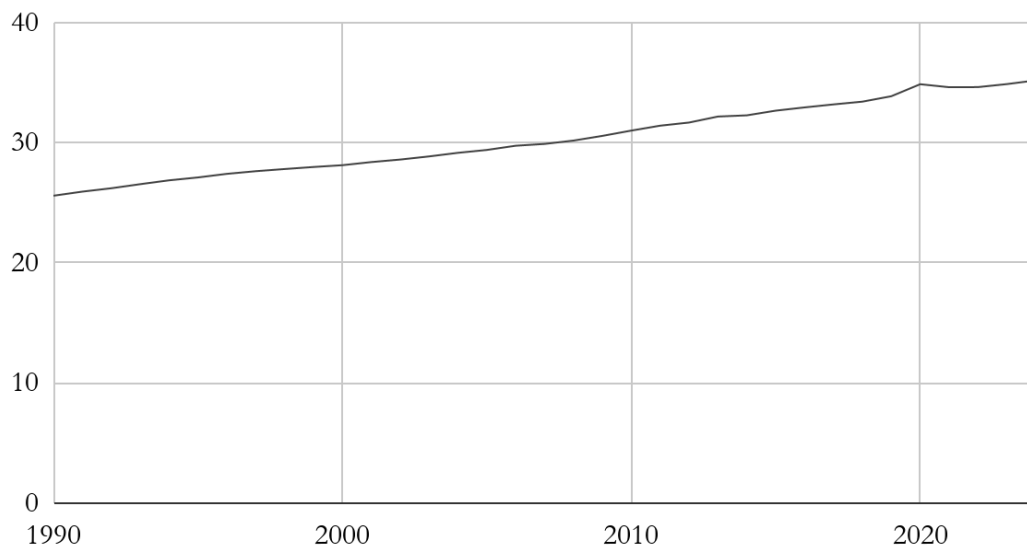
⁵⁵ Hernando González, Marina, i Pilar Zarzosa Espina. "La evolución de la empleabilidad de la mujer en el mercado de trabajo español." *Journal de Ciencias Sociales* 6, núm. 10 (2018).

Figura 4.6: Taxa de Nupcialitat

Font: Institut Nacional d'Estadística. *Indicadors Demogràfics Bàsics. Nupcialitat*. Madrid: INE.
Elaboració pròpia

Figura 4.7: Edat mitjana al matrimoni

Font: Institut Nacional d'Estadística. *Indicadors Demogràfics Bàsics. Nupcialitat*. Madrid: INE.
Elaboració pròpia

Pel que fa al matrimoni, les Figures 4.6 i 4.7 mostren una evolució en la mateixa direcció. La taxa de nupcialitat continua la trajectòria descendent que havien iniciat les dones del Grup 3 durant les dècades dels 2000 i 2010, amb l'excepció d'una lleugera repuntada a meitats dels anys 2010 que podria estar relacionada amb una recuperació econòmica parcial després de la crisi de 2008 i que coincideix amb la normalització dels matrimonis entre persones del mateix sexe arran de la Llei 13/2005, tot i que la seva incidència quantitativa sobre la taxa global de nupcialitat no supera el 2% del total de matrimonis.⁵⁶ Per altra banda, l'edat mitjana al matrimoni mostra una evolució pràcticament constant i ascendent, passant dels 25-26 anys a inicis dels 90 a superar els 35 anys en els anys més recents.

En general, el Grup 4 representa la normalització de les formes familiars alternatives al model nuclear tradicional. La convivència en parella sense matrimoni, les famílies monoparentals i, en menor mesura, les famílies homoparentals han passat de ser situacions excepcionals o socialment estigmatitzades a formes de vida plenament acceptades. Aquesta pluralització dels models familiars és l'expressió més visible del trencament definitiu amb el model de família catòlica i nuclear que el franquisme havia imposat com a únic model legítim.

Control reproductiu

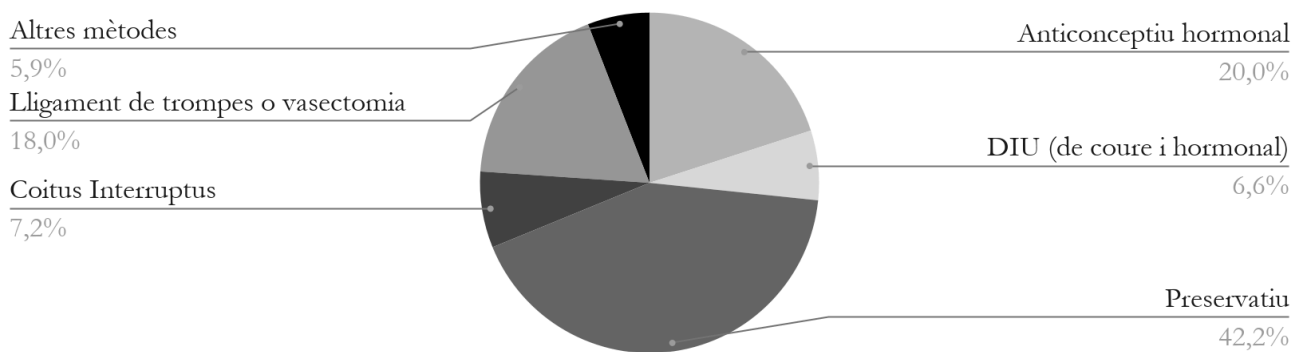
A diferència del Grup 3, que va viure la legalització dels anticonceptius i la seva normalització gradual, les dones del Grup 4 van créixer en un context en que l'ús d'anticonceptius era una pràctica completament normalitzada i accessible. Les enquestes de fecunditat de 1999 i 2018 ens permeten seguir la pista sobre les pràctiques anticonceptives del Grup 4. Les dades mostren que entre aquests anys el percentatge de persones que utilitzen algun mètode anticonceptiu es manté estable al voltant del 55-56%, cosa que indica que a finals dels 90 l'ús ja estava àmpliament estès.

On sí s'observen canvis rellevants és en el tipus de mètode utilitzat. Les Figures 4.8 i 4.9 ens mostren com entre 1999 i 2018 l'ús d'anticonceptius hormonals (principalment la píndola) passa del 20,0% al 38,1%, mentre que el coitus interruptus cau del 7,2% a l'1,4% i la lligadura de trompes o vasectomia es redueix del 18,0% al 9,2%. Aquesta evolució suggereix

⁵⁶ Instituto Nacional de Estadística. *Movimiento Natural de la Población / Indicadores Demográficos Básicos. Año 2024*. Madrid: INE, 19 de novembre de 2025. Disponible a: <https://www.ine.es/dyngs/Prensa/MNP2024.htm>.

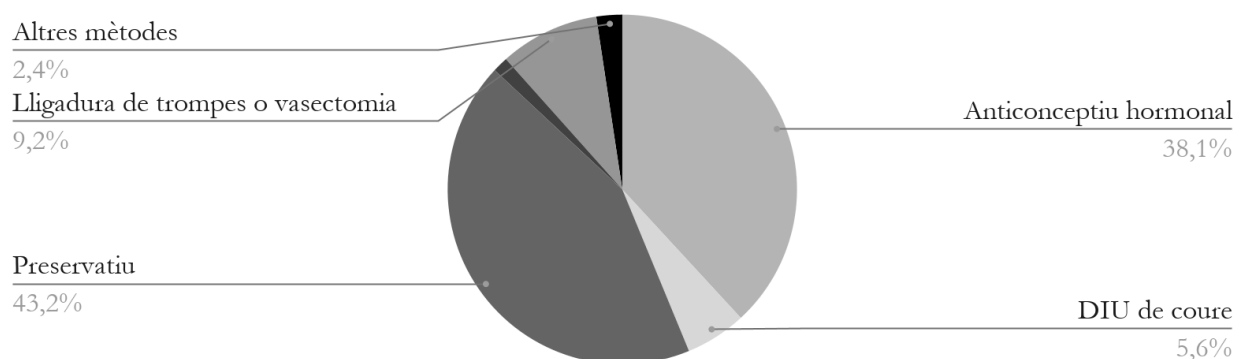
una major preferència per mètodes reversibles i de control femení, coherent amb una generació que concep la maternitat com una decisió activa i planificada en el marc d'un projecte vital més ampli.

Figura 4.8: Distribució dels mètodes anticonceptius utilitzats per les dones espanyoles, 1999

Font: Institut Nacional d'Estadística. Enquesta de Fecunditat 1999. Elaboració pròpia

Figura 4.9: Distribució dels mètodes anticonceptius utilitzats per les dones espanyoles, 2018

Font: Institut Nacional d'Estadística. Enquesta de Fecunditat 2018. Elaboració pròpia

En conclusió, el Grup 4 consolida i aprofundeix el trencament amb el model familiar tradicional iniciat pel Grup 3. Si el Grup 3 va ser la generació que va protagonitzar la ruptura, amb tots els costos i tensions que implica qualsevol canvi estructural, el Grup 4 és la primera generació per a la qual el nou model ja és la norma. La maternitat tardana o voluntàriament absent, el matrimoni com a opció i no com a obligació, i la pluralitat de formes familiars no són per a elles el resultat d'una revolució, sinó simplement la manera en que funciona el món. En aquest sentit, representen la culminació del procés que Claudia Goldin va descriure com la

Revolució Silenciosa: una transformació tan profunda i tan progressiva que, quan finalment s'ha consumat, gairebé ningú recorda que les coses podien ser d'una altra manera.

5. Una transformació desigual

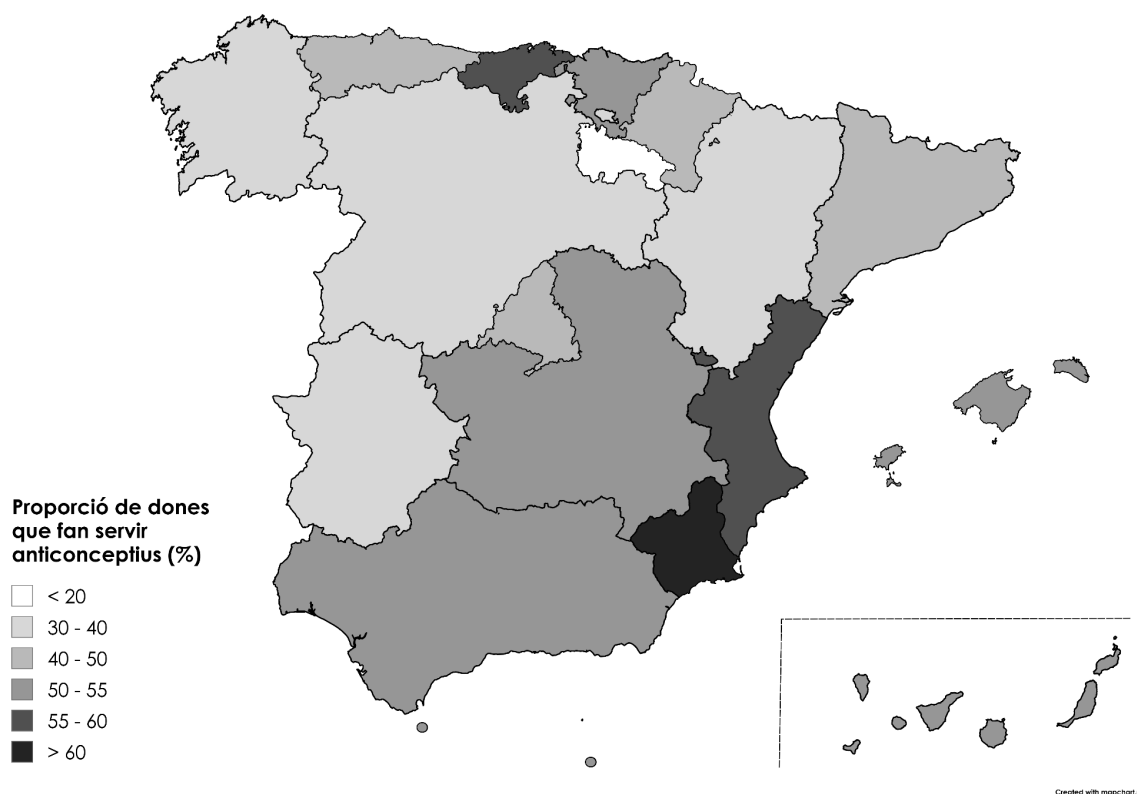
5.1. La bretxa territorial

Tant la incorporació al mercat laboral com l'accés als anticonceptius van seguir ritmes molt diferents segons el territori de residència, de manera que la comunitat autònoma on vivia una dona condicionava de manera significativa les seves oportunitats vitals.

Pel que fa a la participació laboral, Dueñas Fernández, Iglesias Fernández i Llorente Heras van fer un estudi en què documentaven que durant el període 1996-2010 la segregació laboral de gènere presentava diferències substancials entre comunitats autònomes. Les regions amb una estructura econòmica més terciaritzada i amb majors nivells d'escolarització femenina com el País Basc, Catalunya o Madrid van liderar la incorporació de les dones al mercat de treball, mentre que les comunitats on dominaven els sectors vinculats a l'agricultura i la indústria tradicional mostraven taxes d'activitat femenina inferiors. El mateix patró es repeteix en l'ús dels anticonceptius. Les Enquestes de Fecunditat de l'INE de 1985, 1999 i 2018 permeten analitzar l'evolució territorial d'aquesta variable.⁵⁷

⁵⁷ Dueñas Fernández, Diego, Carlos Iglesias Fernández, i Raquel Llorente Heras. "La segregación laboral en las regiones españolas durante el periodo 1996–2010." *Investigaciones Regionales — Journal of Regional Research*, núm. 27 (2013): 91–113. ISSN: 1695-7253. Disponible a: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4604711>

Figura 5.1: Distribució territorial sobre l'ús d'anticonceptius per comunitat autònoma l'any 1985.

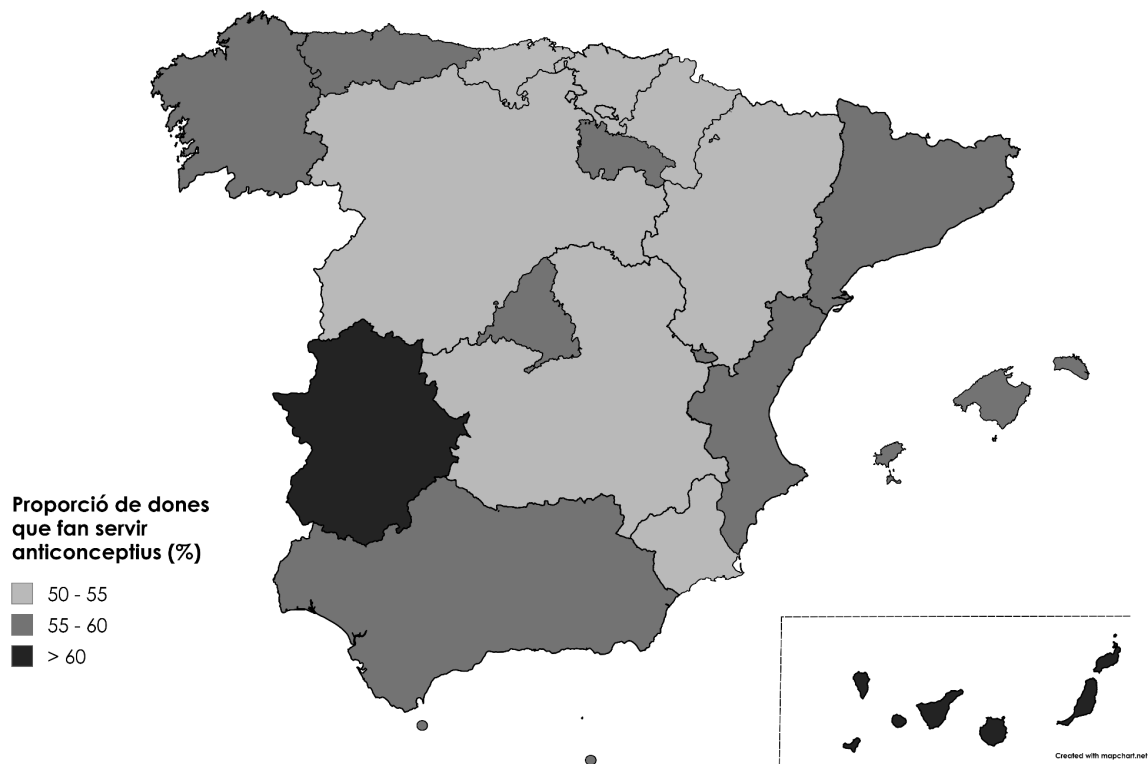

Font: Elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Fecunditat 1985, INE

L'any 1985, set anys després de la legalització d'anticonceptius, la taxa d'ús nacional se situa en el 47,49%, però les diferències entre comunitats arriben una variació de fins a 35 punts. La Rioja i Castella i Lleó no arriben al 30% d'ús, mentre que Múrcia lidera amb un 63,29%, seguida de la Comunitat Valenciana (55,84%) i Cantàbria (56,14%). No obstant, el lideratge de Múrcia no reflecteix necessàriament una major modernitat anticonceptiva ja que una proporció molt elevada, concretament un 36,75% de les seves usuàries, recorre al coitus interruptus, molt per sobre de la mitjana nacional del 12,97%. Per tant, tot i estar activament intentant evitar l'embaràs, la pràctica anticonceptiva en aquesta regió no te perquè estar relacionada amb diferències socioeconòmiques entre les diferents comunitats autònomes. Galícia, tot i tenir una taxa d'ús del 37,51%, mostra una presència gairebé nul·la de DIU i també un pes elevat del mètode de coitus interruptus, cosa que suggereix unes pautes força tradicionals. Catalunya, en canvi, presenta ja el 1985 una de les taxes de DIU més altes del país i una combinació de mètodes més moderna. Aquestes diferències indiquen que la bretxa

territorial no era només quantitativa sinó també qualitativa. En aquest sentit, els mètodes que feien servir estan directament relacionats amb l'eficàcia real amb que les dones podien planificar la seva fecunditat.

Figura 5.2: Distribució territorial sobre l'ús d'anticonceptius per comunitat autònoma l'any 1999

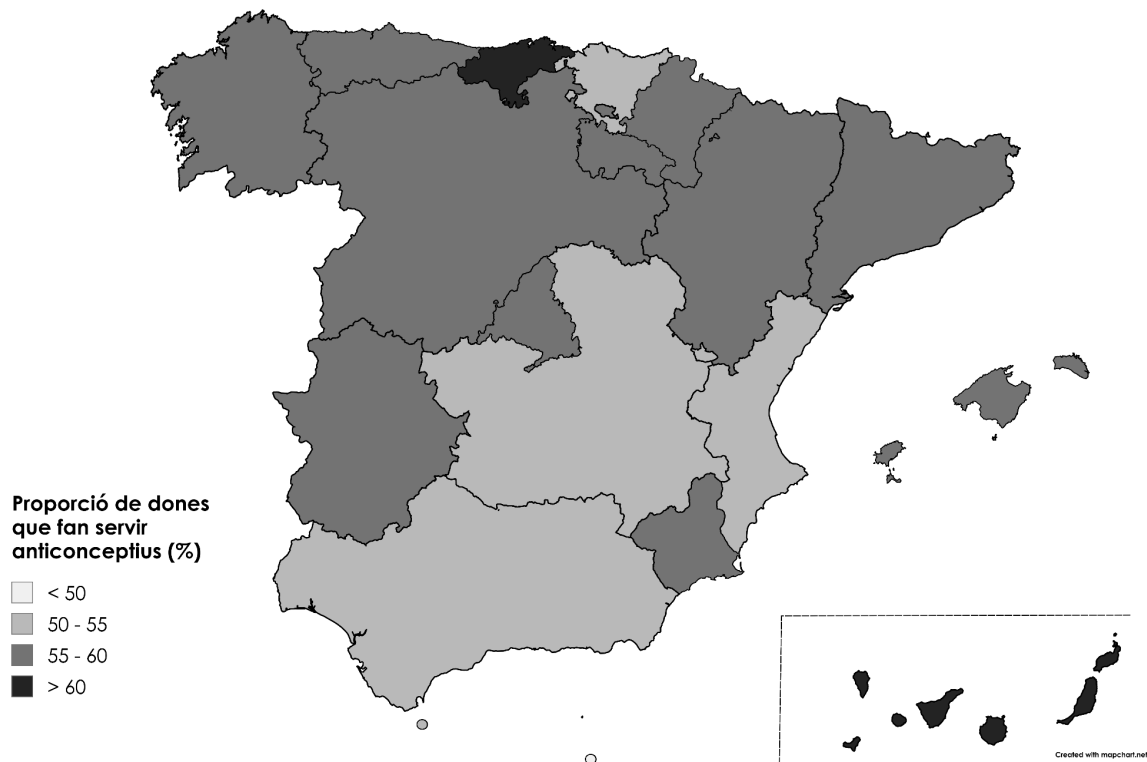

Font: Elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Fecunditat 1999, INE

La figura 5.2, el mapa de 1999, mostra una transformació substancial respecte a 1985. Les diferències entre comunitats s'han reduït notablement. L'any 1999 el 56,28% de les dones d'entre 15 i 49 anys utilitzaven algun mètode, i la variació entre comunitats arribava a un màxim de 16 punts. Les comunitats amb la menor proporció d'ús d'anticonceptius son Navarra (50,06%) i Castella-La Mancha (50,49%). Pel contrari, les comunitats autònomes amb una proporció més elevada són Extremadura (66,15%), Canàries (61,20%) i Astúries (57,10%). La reducció de la bretxa entre 1985 i 1999 coincideix amb el període en què les dones del Grup 3, la generació que va protagonitzar la Revolució Silenciosa, estaven en plena vida reproductiva i laboral activa, la qual cosa reforça la idea que l'expansió educativa i la

incorporació massiva al mercat laboral van actuar com a vectors d'homogeneïtzació territorial.

Figura 5.3: Distribució territorial sobre l'ús d'anticonceptius per comunitat autònoma l'any 2018

Font: Elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Fecunditat 2018, INE

La figura 5.3, el mapa de 2018, confirma la convergència. La taxa nacional se situa en el 55,52%, similar al 1999, la qual cosa indica que l'ús d'anticonceptius s'ha estabilitzat estructuralment entre la població femenina en edat fèrtil i la dispersió entre comunitats és mínima. Si s'exclouen Ceuta i Melilla, que responen a una realitat demogràfica i cultural específica, la variació entre comunitats pròpiament dites és de poc més de 8 punts. Galícia (58,71%), Astúries (59,83%) i Canàries (60,14%) són les que presenten un major ús, mentre que Castella-La Mancha (52,55%) i la Comunitat Valenciana (52,57%) es troben lleugerament per sota de la mitja.

L'estudi de Ruiz-Muñoz et al. sobre les desigualtats regionals en l'ús d'anticonceptius a Espanya⁵⁸ ens ajuda a entendre per què existien les diferències observades al mapa de 1985 i per què van anar reduint-se progressivament. A partir d'una mostra de 5.141 dones residents a Espanya l'any 2006 i aplicant models de regressió logística multinivell, les autores demostren que la comunitat autònoma de residència tenia un efecte propi i independent sobre l'ús d'anticonceptius, més enllà de les característiques individuals de les dones. L'ús a la primera relació sexual va oscil·lar entre el 55,8% a Múrcia i el 76,7% al País Basc, una diferència de 21 punts que no es pot explicar únicament a través de característiques individuals. Les variables contextuais que millor predien l'ús eren el percentatge de famílies en situació de pobresa, la taxa de matriculació d'infants de 0 a 2 anys i el percentatge de dones amb estudis universitaris a la comunitat. Les regions amb menys pobresa familiar, amb més escolarització primerenca i amb un perfil educatiu femení superior, tenien taxes d'ús anticonceptiu sistemàticament més altes.

Per a l'ús recent de pràctiques anticonceptives, les quatre setmanes prèvies a l'entrevista, el patró regional és diferent i menys lineal. La variació entre comunitats és menor, del 70,9% a Navarra fins al 86,7% a Astúries, i els factors contextuais que l'expliquen no coincideixen amb els de la primera relació sexual. En aquest cas, el percentatge de dones procedents de països que no formen part de la Unió Europea i la taxa d'atur femení resulten les variables regionals amb més impacte. Les regions amb més atur femení presentaven taxes d'ús recent lleugerament superiors, possiblement perquè en contextos de major precarietat econòmica la planificació familiar activa és una prioritat al no poder sostenir una família. Això és coherent amb el fet que l'ús habitual d'anticonceptius respon més a dinàmiques de la vida quotidiana com ara la parella, el nombre de fills i l'estabilitat econòmica, que als mateixos factors estructurals que determinen el comportament en la primera relació sexual.

No obstant, la relació entre la incorporació femenina al mercat laboral i l'ús d'anticonceptius per comunitat autònoma no és directa. Dueñas, Iglesias Fernández i Llorente Heras (2013) identifiquen Madrid, Galícia, Canàries i Andalusia com les comunitats amb menor segregació laboral de gènere durant el període 1996-2010, però aquestes no presenten un patró sistemàticament superior en les taxes d'ús anticonceptiu. El País Basc registrava la taxa d'ús a

⁵⁸ Ruiz-Muñoz, Dolores, Gloria Pérez, Mercè Gotsens, i Maica Rodríguez-Sanz. "Regional Inequalities in the Use of Contraception in Spain: A Multilevel Approach." *Health & Place* 18, núm. 2 (març 2012): 408–414. <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2011.12.007>.

la primera relació sexual més alta del país (76,7%) sense destacar en termes de baixa segregació laboral. Per altra banda, Murcia combinava una alta segregació laboral amb un ús anticonceptiu elevat però basat majoritàriament en mètodes poc eficaços. La manca de correspondència territorial entre les dues variables ens indica que l'ús de mètodes anticonceptius i la proporció de dones al mercat laboral no responien als mateixos determinants regionals. Tanmateix, les desigualtats entre comunitats autònomes per tots dos fenòmens estaven subjectes a diferències socioeconòmiques com el nivell educatiu femení i el nivell de renda de la comunitat. La conclusió, però, és que les dades territorials sobre participació laboral i ús d'anticonceptius ens indiquen que els canvis que es van produir a Espanya no van tenir el mateix impacte a totes les regions.

5.2. La bretxa socioeconòmica

Tot i que l'accés als anticonceptius fos universal, per les diferències territorials en les pràctiques anticonceptives hem pogut veure que existeixen diferències en com les dones prenen aquestes decisions. Darrere d'una mitjana nacional hi ha una distribució molt desigual, i les dues variables que millor expliquen aquesta distribució van més enllà de l'edat o la parella, sinó que hi poden influir factors més estructurals com el nivell educatiu o la nacionalitat. Ambdues, a més, funcionen com a indicadors sòlids de la posició socioeconòmica de la dona.

L'estudi de Ruiz-Muñoz et al. , basat en una mostra de 5.141 dones sexualment actives d'entre 15 i 49 anys residents a Espanya l'any 2006 és un treball de referència per entendre aquestes desigualtats en el context espanyol. Les dades que es van extreure d'aquest estudi indiquen que les dones universitàries tenien cinc vegades més probabilitats d'haver fet servir anticonceptius a la primera relació sexual que les que no havien completat l'educació primària. A més, aquesta tendència no desapareix en l'edat adulta, ja que les universitàries continuaven mostrant una probabilitat gairebé el doble d'alta d'usar anticonceptius les quatre setmanes prèvies a l'entrevista. Per tant, el nivell d'estudis és el predictor individual amb més capacitat explicativa de tot el model.⁵⁹

⁵⁹ Ruiz-Muñoz, Dolores, Gloria Pérez, Irene Garcia-Subirats, i Elia Díez. "Social and Economic Inequalities in the Use of Contraception Among Women in Spain." *Journal of Women's Health* 20, núm. 2 (febrer 2011): 203–210. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/21342013/>

Té sentit des d'una perspectiva econòmica: una dona amb estudis universitaris té, de mitjana, majors expectatives de retorn laboral, un cost d'oportunitat més elevat davant d'un embaràs no planificat, i una exposició més gran a entorns on l'ús anticonceptiu es normalitza socialment. La decisió de planificar la fecunditat no és només informació sinó que és un càlcul implícit de costos i beneficis que varia molt en funció del capital humà acumulat. Una dona amb poca formació i sense accés a un mercat laboral estable no perd el mateix, en termes econòmics, davant d'una maternitat no planificada. O almenys no ho percep de la mateixa manera.

La nacionalitat de les dones reforça aquest mateix argument. Les dones provinents de països en vies de desenvolupament presentaven una probabilitat quatre vegades menor d'haver fet servir anticonceptius a la primera relació sexual que les dones de països desenvolupats. Les autores subratllen que la majoria d'aquest grup pertany a les classes socials IV i V i té nivells formatius baixos, de manera que l'origen nacional acaba sent, en la pràctica, una aproximació de posició socioeconòmica. És a dir, que no té per què ser una bretxa cultural sinó que sobretot és una bretxa econòmica.

Pel que fa al tipus de mètode triat, el treball de Ruiz-Muñoz i Pérez ⁶⁰ indica que el preservatiu domina a la primera relació sexual en tots els grups de manera bastant homogènia. El 92,6% de les dones de 15 a 19 anys, el 86,7% de les de 20 a 24, el 85,6% de les de 25 a 34 i el 68% de les de 35 a 49 van fer servir preservatiu en la primera relació sexual. Les diferències en mètodes sorgeixen quan s'analitza l'ús durant les quatre setmanes prèvies a l'entrevista. En aquest cas, que reflecteix les pràctiques habituals i no la primera vegada, les dones amb menys estudis i les provinents de països en vies de desenvolupament recorren en major proporció a mètodes permanents o a mètodes d'eficàcia relativament baixa, com el coitus interruptus. En canvi, les dones amb estudis superiors d'entre 25 i 34 anys concentren un ús proporcionalment major de DIU i anticonceptius hormonals reversibles, els mètodes amb major taxa d'eficàcia i major flexibilitat per a les decisions futures sobre maternitat.

⁶⁰ Ruiz-Muñoz, Dolores, i Gloria Pérez. "Women's Socioeconomic Factors Associated to the Choice of Contraceptive Method in Spain." *Gaceta Sanitaria* 27, núm. 1 (2013): 27–32.
<https://www.gacetasanitaria.org/es-women-s-socioeconomic-factors-associated-choice-articulo-S021391112001926>

A més, les dones immigrades d'entre 15 i 19 anys i entre 25 i 34 anys preferien la píndola al preservatiu en major proporció que les autòctones de la mateixa franja d'edat. Aquest fet pot tenir diferents explicacions. Entre elles, podríem trobar les diferències en la percepció del risc, una relació diferent amb el sistema sanitari, o el paper dels serveis de salut sexual en la prescripció de mètodes. La conclusió d'aquest estudi, però, és que l'elecció d'un mètode anticonceptiu concret sembla estar més influenciada per l'etapa vital de la dona que per les seves característiques socioeconòmiques.

Des d'una perspectiva econòmica, la conclusió que en podem treure és que la planificació reproductiva no és un comportament individual aïllat, sinó que és el resultat d'estructures educatives i laborals que distribueixen de manera molt desigual tant la informació com els incentius per prendre decisions autònomes sobre la pròpia fecunditat. En aquest sentit, tot i que no existeixi un patró clar en quin tipus de mètodes es fan servir, pel primer estudi mencionat podem determinar que el nivell educatiu és el factor que més condiciona si una dona usa o no anticonceptius i especialment si ho va fer a la primera relació sexual, la qual cosa té efectes duradors ja que les dones que van iniciar la vida sexual amb protecció tenien gairebé tres vegades més probabilitats de mantenir-ne un ús regular en l'edat adulta.

6. Conclusions

Quan Claudia Goldin va descriure la Revolució Silenciosa, ho va fer pensant en les dones nord-americanes. Però el procés que s'ha documentat en aquest treball demostra que Espanya, amb les seves particularitats i el seu propi ritme, va recórrer un camí molt semblant: una transformació profunda en la relació de les dones amb l'economia, produïda de manera gradual i, en molts casos, sense que les seves protagonistes fossin plenament conscients del que estaven canviant.

La primera pregunta de recerca era descriptiva: segueix Espanya un procés generacional equivalent al de Goldin? La resposta és sí, però amb alguns matisos. A Espanya, la ruptura no va ser gradual dins d'un sistema democràtic estable, sinó que va venir comprimida i accelerada per la coincidència en el temps de la Transició, la legalització dels anticonceptius, la reforma del dret de família i l'expansió educativa. Quatre processos que als Estats Units es van distribuir al llarg de dècades, aquí es van encavalcar en menys de deu anys.

La segona pregunta era si els anticonceptius van ser el detonant principal de la Revolució Silenciosa espanyola. La resposta és que van ser un factor necessari, però no suficient ni aïllable per a poder-los identificar com a causa principal. La legalització de la venda i l'ús de mètodes anticonceptius el 1978 arriba tard per al Grup 2, que a aquell moment ja tenia entre 24 i 38 anys i ja havia format la seva família. La seva adopció tampoc va ser homogènia: el 1985, el mètode predominant entre les dones de 35 a 49 anys seguia sent el coitus interruptus, mentre que la píndola gairebé no apareixia en les edats superiors. Són les dones del Grup 3 les que primer van poder planificar la seva vida reproductiva des del principi, retardar el matrimoni i invertir en educació sense que una maternitat no planificada ho trunqués. L'efecte és real, però a Espanya no es pot separar de la derogació de la llicència marital, la Llei del Divorci de 1981, l'Estatut dels Treballadors de 1980 o altres polítiques aprovades en el període democràtic de l'ús d'anticonceptius.

Finalment, la tercera pregunta era si podem dir que a Espanya hi va haver una Revolució Silenciosa. La resposta curta és sí, ja que sí que s'ha pogut demostrar l'existència d'aquest procés de canvi en la relació de les dones amb els espais públics i l'economia. Tanmateix, podríem dir que la Revolució Silenciosa a Espanya no va ser tan silenciosa com ho va ser als Estats Units. El gran progrés polític que va haver-hi en matèria d'igualtat en acabar-se la

dictadura franquista va tenir la mateixa o més importància que la difusió i ús de mètodes anticonceptius, sense oblidar que la legalització d'aquests va anar acompanyat de la lluita feminista. Tots aquests elements no són guerres civils o grans manifestacions, fets associats típicament a les revolucions, però tampoc són elements silenciosos.

Tot i això, seria ingenu pensar que els drets conquerits estan garantits per sempre. La història ens ha ensenyat que els avenços socials rarament segueixen una trajectòria lineal. Avui, alguns dels drets que van costar dècades de lluita, especialment els relacionats amb la llibertat sexual de les dones, el dret a l'avortament o la seva autonomia, tornen a ser objecte de debat públic en diversos contextos. No es tracta necessàriament d'un retrocés inevitable, però sí d'un recordatori que cap conquesta és definitiva si no s'acompanya d'una memòria activa i d'un compromís renovats. Per això, continuar analitzant la igualtat de gènere des de la perspectiva històrica, econòmica i política no és un exercici acadèmic menor, sinó que és una manera de no perdre de vista d'on venim ni el que va costar arribar fins aquí. En definitiva, independentment de què tan sorollosa fos la revolució o les seves causes, les dones espanyoles van viure un procés d'alliberació a l'acabar-se la dictadura franquista. Encara queda molt per fer, i potser seran les dones del Grup 5 o del Grup 6 les protagonistes de la pròxima revolució.

7. Bibliografía

- Acepresa. «Retrato estadístico de la familia española.» 1993.
<https://www.acepresa.com/familia/retrato-estad-stico-de-la-familia-espa-ola/>
- Alcañiz Moscardó, Mercedes. «Trayectorias laborales de las mujeres españolas: discontinuidad, precariedad y desigualdad de género.» *Revista de Estudios de Género: La Ventana* 5, núm. 46 (2017): 244–285. ISSN: 1405-9436.
<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=6062262>
- Arco Blanco, Miguel Ángel del. «'Morir de hambre': autarquía, escasez y enfermedad en la España del primer franquismo.» *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, núm. 5 (2006): 241–258.
<https://doi.org/10.14198/PASADO2006.5.12>
- Astelarra, Judith. *Veinte años de políticas de igualdad*. Madrid: Ediciones Cátedra, 2005.
- Ballarín Domingo, Pilar. *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)*. Madrid: Síntesis, 2001. ISBN: 978-84-7738-864-7.
<https://dialnet.unirioja.es/servlet/libro?codigo=72280>
- Bonal, Xavier. «Interest Groups and the State in Contemporary Spanish Education Policy.» *Journal of Education Policy* 15, núm. 2 (2000): 201–216.
https://www.researchgate.net/publication/246501764_Interest_groups_and_the_State_in_contemporary_Spanish_education_policy
- Bover, Olympia, i Manuel Arellano. «Female Labour Force Participation in the 1980s: The Case of Spain.» *Investigaciones Económicas* 19, núm. 2 (mayo 1995): 171–194.
<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=1130852>
- Cáceres Ruiz, Juan Ignacio, Lorenzo Escot Mangas, José Andrés Fernández Cornejo, i Javier Saiz Briones. *La segregación ocupacional y sectorial de la mujer en el mercado de trabajo español*. Document de treball 04-06. Facultat de Ciències Econòmiques i Empresariales, Universitat Complutense de Madrid, 2004.
<http://eprints.ucm.es/6830/1/0406.pdf>
- Camps Cura, Enriqueta, i Pau Baizán Muñoz. «The Impact of Women's Educational and Economic Resources on Fertility.» *Working Papers (Universitat Pompeu Fabra. Departament de Economia y Empresa)*, núm. 891 (2005).
<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=1300004>

- Carbajo Vázquez, Judith. «Mujeres y educación (1965–1975).» En *Historia de las Mujeres en España. Siglo XX*, vol. II, dirigit per Josefina Cuesta Bustillo. Madrid: Editorial Cyan, 2003.
- Clavero Núñez, José Antonio. «Historia evolutiva de la anticoncepción.» *Anales de la Real Academia Nacional de Medicina* 135, núm. 1 (2018).
<https://doi.org/10.32440/ar.2018.135.01.rev09>
- D'Alessandro, Mercedes. *Economía feminista: cómo construir una economía que no deje a nadie atrás*. Buenos Aires: Penguin Random House Grupo Editorial, 2018.
- Dueñas Fernández, Diego, Carlos Iglesias Fernández, i Raquel Llorente Heras. «La segregación laboral en las regiones españolas durante el periodo 1996–2010.» *Investigaciones Regionales — Journal of Regional Research*, núm. 27 (2013): 91–113. ISSN: 1695-7253. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4604711>
- Espuny Tomás, Maria Jesús. «Aproximación histórica al principio de igualdad de sexos (IV): Ley de Contrato de Trabajo de 1944 a las últimas disposiciones franquistas.» *Iuslabor*, núm. 1 (2008). ISSN-e 1699-2938.
<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3046893>
- España. *Fuero del Trabajo*. Decret del 9 de març de 1938. BOE, núm. 505, 10 de març de 1938.
- Gahete Muñoz, Soraya. «'Sexualidad no es maternidad'. Sexualidad, anticoncepción y aborto en el movimiento feminista español (1976–1983).» *Investigaciones Históricas. Época Moderna y Contemporánea*, núm. 42 (2022): 1261–1288.
<https://doi.org/10.24197/ihemc.42.2022.1261-1288>
- Gálvez Muñoz, Lina, Paula Rodríguez-Modroño, i Mauricio Matus López. «Análisis histórico y de género del paro en España, desde el franquismo a la España democrática.» *Historia Social*, núm. 96 (2020): 129–147.
<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7232220>
- García Barbancho, Alfonso. *Las migraciones interiores españolas: estudio cuantitativo desde 1900*. Madrid: Instituto de Desarrollo Económico, 1967.
- Gil Solsona, David. «La segunda transición demográfica y la emancipación juvenil en España.» *Quaderns de Polítiques Familiars*, núm. 9 (2023).
<https://www.quadernsdepolitiquesfamiliars.org/revistas/index.php/qpf/article/view/62>

- Goldin, Claudia. «A Grand Gender Convergence: Its Last Chapter.» *American Economic Review* 104, núm. 4 (abril 2014): 1091–1119. <https://doi.org/10.1257/aer.104.4.1091>
- Goldin, Claudia. *Career and Family: Women's Century-Long Journey toward Equity*. Princeton: Princeton University Press, 2021. ISBN: 9780691201788. <https://press.princeton.edu/books/hardcover/9780691201788/career-and-family>
- Goldin, Claudia, i Lawrence F. Katz. «The Power of the Pill: Oral Contraceptives and Women's Career and Marriage Decisions.» *Journal of Political Economy* 110, núm. 4 (agosto 2002): 730–770. <https://doi.org/10.1086/340778>
- Guner, Nezih, Ezgi Kaya, i Virginia Sánchez-Marcos. «Gender Gaps in Spain: Policies and Outcomes over the Last Three Decades.» *SERIEs: Journal of the Spanish Economic Association* 5, núm. 1 (marzo 2014): 61–103. <https://doi.org/10.1007/s13209-014-0104-z>
- Hernando González, Marina, i Pilar Zarzosa Espina. «La evolución de la empleabilidad de la mujer en el mercado de trabajo español.» *Journal de Ciencias Sociales* 6, núm. 10 (2018). ISSN 2362-194X. <https://portaldelaciencia.uva.es/documentos/65bbf0b596b6f562ba400a35>
- Instituto Nacional de Estadística. *Anuario Estadístico de España 1948*. Madrid: INE, 1948.
- Instituto Nacional de Estadística. *Anuario Estadístico de España 1958*. Madrid: INE, 1958.
- Instituto Nacional de Estadística. *Enquesta de Fecunditat 1985*. Madrid: INE, 1985.
- Instituto Nacional de Estadística. *Enquesta de Fecunditat 1999*. Madrid: INE, 1999.
- Instituto Nacional de Estadística. *Enquesta de Fecunditat 2018*. Madrid: INE, 2018.
- Instituto Nacional de Estadística. *Enquesta de Població Activa (EPA)*. Madrid: INE, sèrie anual. https://www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736176918&menu=ultiDatos&idp=1254735976595
- Instituto Nacional de Estadística. *Estadística de l'Ensenyament Universitari a Espanya*. Madrid: INE, sèries 1940–2022. https://www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736176744&menu=resultados&idp=1254735573113

- Instituto Nacional de Estadística. *Indicadors Demogràfics Bàsics. Moviment Natural de Població 2024*. Madrid: INE, 19 de novembre de 2025.
<https://www.ine.es/dyngs/Prensa/MNP2024.htm>
- Lombardo, Emanuela, i Margarita León. «Políticas de igualdad de género y sociales en España: origen, desarrollo y desmantelamiento en un contexto de crisis económica.» *Investigaciones Feministas* 5 (2014): 13–35. ISSN 2171-6080.
<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4973574>
- Martínez Quinteiro, María Esther, i María de la Paz Pando Ballesteros. «El trabajo de las mujeres entre 1950 y 1965.» En *Historia de las Mujeres en España. Siglo XX*, vol. II, dirigit per Josefina Cuesta Bustillo. Madrid: Editorial Cyan, 2003.
- Moraga García, María de los Ángeles. «Notas sobre la situación jurídica de la mujer en el franquismo.» *Feminismo/s*, núm. 12 (2008): 229–252.
<https://doi.org/10.14198/fem.2008.12.09>
- Pelka, Anna. «Mujer e ideología en la posguerra española: feminidad, cuerpo y vestido.» *Historia Social*, núm. 79 (2014): 23–42.
<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4723790>
- Roca i Girona, Jordi. «Esposa y madre a la vez: construcción y negociación del modelo ideal de mujer bajo el (primer) franquismo.» En *Mujeres y hombres en la España franquista: sociedad, economía, política, cultura*, editat per Gloria Niefra Cristóbal, 45–66. Madrid: Editorial Complutense, 2003.
- Rodríguez-Ocaña, Esteban, Agata Ignaciuk, i Teresa Ortiz-Gómez. «Ovulostáticos y anticonceptivos: el conocimiento médico sobre 'la píldora' en España durante el franquismo y la transición democrática (1940–1979).» *Dynamis* 32, núm. 2 (2012): 467–494. <https://doi.org/10.4321/S0211-95362012000200009>
- Rosado Bravo, Mercedes. «Mujeres en los primeros años del franquismo: educación, trabajo, salarios (1939–1959).» En *Historia de las Mujeres en España. Siglo XX*, vol. II, dirigit per Josefina Cuesta Bustillo. Madrid: Editorial Cyan, 2003.
- Ruiz-Muñoz, Dolores, Gloria Pérez, Mercè Gotsens, i Maica Rodríguez-Sanz. «Regional Inequalities in the Use of Contraception in Spain: A Multilevel Approach.» *Health & Place* 18, núm. 2 (marzo 2012): 408–414.
<https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2011.12.007>

- Ruiz-Muñoz, Dolores, Gloria Pérez, Irene Garcia-Subirats, i Elia Díez. «Social and Economic Inequalities in the Use of Contraception Among Women in Spain.» *Journal of Women's Health* 20, núm. 2 (febrero 2011): 203–210.
<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/21342013/>
- Ruiz-Muñoz, Dolores, i Gloria Pérez. «Women's Socioeconomic Factors Associated to the Choice of Contraceptive Method in Spain.» *Gaceta Sanitaria* 27, núm. 1 (2013): 27–32.
<https://www.gacetasanitaria.org/es-women-s-socioeconomic-factors-associated-choic-e-articulo-S0213911112001926>
- UNESCO Institute for Statistics (UIS). «Graduates from Tertiary Education by Sex (FOSGP.5T8.F110.F / FOSGP.5T8.F110.M), Spain, 1970–2025.» En *UIS Data Browser*. Montreal: UNESCO-UIS, 2025. <https://databrowser.uis.unesco.org/view>
- Sánchez Lissen, Rocío, i María Teresa Sanz Díaz. «El Plan de Estabilización español de 1959: Juan Sardá Dexeus y la economía social de mercado.» *Investigaciones de Historia Económica / Economic History Research* 11, núm. 1 (2015): 10–19. <https://doi.org/10.1016/j.ihe.2013.11.014>